

MEHMED SAİD HATİBOĞLU

İslam'ın Aktüel Değeri
Üzerine 2

MEHMED SAİD HATİBOĞLU

25.09.1933'te Burdur'da doğdu. Burdur'un "Hatıb Hoca" lakabıyla mâruf âlimi olan babasının 1945'te vefatı üzerine, onun yolunda yetişmek gayesiyle okul değiştirdi. Lise eğitiminin ardından, 1958'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1958 sonunda Prof. Tayyib Okiç'in hadîs asistanlığına tayin edildi. 1962'de *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkidinin Doğuşu* isimli teziyle ilahiyat doktoru; 1967'de Hz. Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri isimli teziyle doçent; 1978'de ise *Hilafetin Kureyşliliği* isimli teziyle profesör oldu. 2000 yılında aynı fakülteden emekliye ayrıldı. Akademik dünyamıza birçok ilim adamı kazandıran Hatiboğlu, ilahiyat alanında klasik hâle gelen çalışmalara da imza attı. Bazı çalışmaları şunlardır: Telif Kitapları: Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy (Gaybi Hadîsler Meselesi), Hadîs Tedkikleri, İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1-2, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti, Hilafetin Kureyşliliği, Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri, İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkidinin Doğuşu, İslam'ın Doğru Anlaşılması ve Yaşanması... Çevirileri: Ignaz Goldziher'den İslami Rivayetler Üzerine İncelemeler ve İslam'ın Akide ve Fıkıhı; Le Comte Henry de Castries'den İslam; Henri Massé'den İslam; Gerlof Van Vloten'den Araştırmalar; Ma'rûf Devâlibî'den İslam'da Devlet ve İktidar...

OTTO 05

© TN İletişim

MEHMED SAİD HATİBOĞLU KİTAPLIĞI 04

Mehmed Said Hatiboğlu
İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 2

Yayına Hazırlayan: Veli Akmar
Düzeltili: Ahmet Dursun Karaca
Dizgi: Mehmet Çahşkan
Grafik Tasarım: Nurullah Özbay
Uygulama: Tavoos
Baskı: Ankamat Matbaacılık / İvedik Ankara

ISBN 978-605-5932-19-0

1. Baskı: Nisan 2009
2. Baskı: Kasım 2009
3. Baskı: Ekim 2012

İletişim Adresleri

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4
06420 Çankaya Ankara
tel.: 0312. 439 01 69
faks: 0312. 439 01 68
www.ottoyayin.com
otto@ottoyayin.com
www.facebook.com/otto yayinlari

İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 2

MEHMED SAİD
HATİBOĞLU

OTTO

Yazardan Okurun Dikkatine

Metinde takib edilen imlada:

1. Zaruret görülen yerlerde harflere uzatma işareti konulmuştur: Mesela “şûrâda aldığımız kararlar...” cümlesiyle “şurada aldığımız kararlar...” veya “kâdının kütübhanesi” ile “kadının kütübhanesi” cümlelerini başka türlü nasıl doğru okutabileceğiz?
2. Arabca asıllı kelimelerimizdeki mesela d’leri t’ye çevirmenin, b’leri p yapmanın lüzumu yoktur. İsmi “Hamit” şeklinde yazanlara büyük şâirimiz Abdülhak Hâmid: “Yahu”, demiş, “âhir ömrümde beni hem ham, hem it yaptınız!”
3. Soru edatı ‘mi’lerin ayrı yazılmasını Türkçemizin yapısı ve estetiği açısından yanlış buluyorum. 1928’e gelinceye kadarki Türkçe metinlerde bu ‘mi’ler hep bitişik yazılmıştır. Keza Atatürk’ün 1927 basımı *Nutuk*’unda da bitişiktir. Ne var ki bir sene sonra ondan bitiştirme emrini alan Dil Kurumu, bitişik yazma işini ‘gelenek’ diye geçiştirme yolunu seçmiştir. Ayrı yazılması yönündeki şahsi emri, 1997’de Türk Dil Kurumu Başkanı olan bir dil bilginimiz de mantıksız bulduğuna göre,¹ benim kırk küsur senelik tercihimin okurlarımca da kabul görüp uygulanacağını ümid ediyorum.

¹ Bkz. 12 Ocak 1997 tarihli *Sabah* Gazetesi.

ÖNSÖZ

DİYALOĞUN NERESİNDEYİZ?

GAYR-İ RESMÎ İLK DİNLERARASI DİYALOG

İSLAM'DA İLMİN DİNİ

KUR'AN-I KERİM'DE

MAHALLİ HÜKÜMLER MESELESİ

1. Hz. Peygamber'in Hayatıyla Sınırlı Saha

2. İbadet Sahası

3. İdari-Siyasi Saha

4. Askerî Saha

4.1. Haram Ayda Harb

44

5. Hukuki Saha

5.1. Köle Hukuku

44

5.2. Hicret Yılları Evlilikleri

45

5.3. Katil Cezası

46

6. Örfler Sahası

47

DİYANET MESELEMİZ

48-50

İSLAM'IN DÜNYEVİLEŞMESİMİ

DÜNYEVİ HAYATIMIZIN İSLAMİLEŞMESİMİ?

57-61

GAYR-İ MÜSLİME İSLAMİ DAVRANIŞ

ENDÜLÜS'E BORCUMUZ

AVRUPALILAŞMA MACERAMIZ

İSLAM VE DEĞİŞİM

ÜMMETTEN ANLADIĞIMIZ

MEALCİLERİMİZDEN BEKLEDİĞİMİZ

SELEFTEN BEKLENEN

İRTİCA NEREDE? [31 MART HAREKETİ]

31 Mart ve Ulema

GELENEKTE ÖLÇÜ

KAYNAKLAR

DİZİN

Önsöz

Aziz okuyucum,

Elinizdeki kitab ve devamı, talebeliğimle birlikte yarım asır kendimi mensubu saydığım Ankara İlahiyat Fakültesindeki akademik hayatımda yayımlanmış, makale çerçevesindeki incelemelerim ile editörlüğünü yaptığım dergilerde çıkmış yazılarımin gözden geçirilmiş metinlerini ihtiva etmektedir.

Bendeniz, İslam kültürüne hizmet kararımı, 1945'te babamın vefatı üzerine vermiş ve o sene okumakta olduğum Burdur Erkek Sanat Okulu'nu bırakıp orta okula yazılmışım. Hatib Hoca lakabıyla mâruf babamız odalar dolusu kitablar bırakarak vefat etmiş ve ailede o sıralar onlara sahip çıkma şerefi bana yönelmişti. Hedefimiz ileride Ezher'e gitmekti. Zira Türkiye'de 1933'te, benim doğduğum yılda kapatılmış İlahiyat Fakültesi henüz açılmamıştı. Liseye başladığımız sene Ankara bu imkâna kavuşunca, 1954-58 arasında mezkûr fakültede okuma imkânına kavuştum. Mezuniyet senesinin sonunda merhum Hocamız Tayyib Okiç beni asistanlığa kabul buyurdular. İki buçuk sene kadar kaldığım Paris haric, bütün

çalışmalarımı Türkiye’de yaptım ve hâlen de okumaya yazmaya devam ediyorum. Zira İslam kültürü kadar zevkli bir meşguliyeti şahsen tanımadığım gibi, bu kültürün de sonunun geleceği yoktur.

Bu sahanın mütevazı bir hizmetkârı olarak kendime seçtiğim hedef, Peygamberimizi yakinen tanımaktı. Ve okudukça gördüm ki, on dört asrını dolduran İslam’ın bu eşsiz varlığının ismi geçmedik hiçbir eserimiz yoktu ama, bu asırlar boyunca kaleme alınmış sayısız denecek derecedeki yazılı kaynaklarımızı da toptan mütemed saymamız pek mümkün değildi. İşte bu sebebdan dolayı İslam Peygamberi’ni hakkıyla kavrayabilmenin ancak, kaynakları tenkidî bir yaklaşımla değerlendirmekle mümkün olabileceğini anladım.

Eldeki malzemenin azameti ve bunları değerlendirmede ihtiyac duyulacak ilimlerin beşer takati dışında oluşu karşısında, belirttiğim hedefe ulaşmanın bizim nesil için bir tatlı hayal olduğunu bugün daha iyi anlıyor olmakla beraber, ancak kudretimiz kadarıyla mesul olacağımızın şuurunda olarak çalışmak vazifemizdi. Bu düşünceden hareketle, hiçbir iddia taşımadan doğru gördüklerimi söylemeye ve yazmaya çalıştım. 1962’de tamamladığım doktora tezimin ismi *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkîdinin Doğuşu*’dur. 1967’deki doçentlik tezimde de, Hz. Peygamber’in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsî İctimâî Hâdiselerle Hadîs Münâsebetleri’ni konu edindim. O zamanlar her iki tezimi de bastırmayı gerekli görmemiştim. Aradan geçen uzun seneler boyunca yaptığım eklemelerle her iki tezin cesameti hayli artmış bulunuyor. İnşallah onları da sizlerin takdirlerine sunmak yakın zamanda nasib olacaktır.

Profesörlük takdim tezi olarak *Hilafetin Kureyşliliği* meselesini ele almıştım. Bu tez bana, İslam Peygamberi’nin siyasette

nasıl istismar edilebileceğini daha açık bir şekilde anlatmış oldu. Hâlen kat kat genişlemiş durumda olan bu çalışmamın da ilgililerin değerlendirmelerine yeni şekliyle sunulduğunu görmek müyesser olur inşaallah diyorum.

Telif olarak ortaya koyabildiğim eserlerin dışında, saha-mızla ilgileri olan, özellikle Fransızcadan çevirdiğim makale ve kitablar vardır.

Aziz okuyucum,

Hâlen seksenine yaklaşmış bir kimse olarak yine de oku-mayı yayın hizmetlerine tercih ediyor oluşumu lütfen fazla görmeyiniz. Benim inancım, devrimiz müslümanlarındaki kültürün İslam'la ne kadar kabîl-i telif olduğunu tesbit edebilmek için, on küsur asırdır kitabla haşır neşir olmuş bir İslam dünyasını bütün mezheb ve fırkalarıyla tanıma zaruretinin bulunduğuudur. Devirler boyu müslüman âlimlerin yazıp bizlere bıraktıkları eserler, yok edilmişleri dışında, maalesef aydınlarımızı aydınlatmaktan uzak kalmış, bunlardan bâzıları daha yenilerde istifadeye sunulabilmiş hâldedir. Müslüman kültürü ile meşgul olanların bunları okuma vazifeleri vardır. Abd-i âcizleri de bu zaruretin şuurunda olarak, yazmaktan ziyade okumayı tercih etmişimdir. Ne var ki, insan ömrünün her düşünüleni gerçekleştirmeye yetmeyeceği vâkıası karşısında, hiç olmazsa derleyebildiklerimin, ilgililere faydası olabileceği düşüncesiyle, neşrini kabullenecek duruma geldim. En azından, dedim, genç İlahiyatçılara tedkik ihtiyacı duydukları sahalardan birkaçında, teşvikçi olmam mümkün olabilir. Bu hâlisane düşüncemin gerçekleşmesinde, bilhassa Sema Yavuz Hanım ile Veli Aknar Bey'in pek sevimli târizleri müessir olmuştur. Kendilerine burada müteşekkir olduğumu ifade edeyim.

Cenab-ı Hak'tan bizim gibileri İslam kültürüne hizmette daim kılmasını, sayılarımızı artırmasını ve muhtacların hidayetinde katkıda bulunmuş kullarından eylemesini niyaz ediyor, bütün okurlarıma kalbî sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Mehmed Said HATİBOĞLU
Ankara, Nisan 2009

Diyaloğun Neresindeyiz?¹

On dördüncü asrını geride bırakmış İslamiyet'in doğduğu coğrafyada tanıştığı Ehl-i Kitab'la olan ilişkileri günümüzde de canlılığını devam ettirmektedir. Her ne kadar bir hristiyan-İslam silahlı çatışması artık zahiren ortadan kalkmış gibi ise de, asırların kültürel birikiminin tesirinden sıyrılamamış toplum politikacılarının İslam karşıtı davranışları uluslararası ilişkilerde hâlen sergilenebilmektedir. Sebebi ne ola ki?

Bilindiği üzere, Hz. Peygamber devrinde yahudiler millileştirdikleri dinleriyle kapalı devre hayatı seçmişlerken, hristiyan dünyası, İslami anlayışa muvazi olan âlemşümûl din anlayışları icabı, dünyevi hâkimiyet mücadelelerine girmek durumunda idiler. Bu anlayış sonucu olarak Vatikan'ın önderliğindeki hristiyan dünyanın müslümanlarla giriştiği silahlı mücadelenin asırlarca ne derece târife gelmez facialara yol açmış olduğu mâlumdur. “*Extra ecclesiam nulla salus*” (kilise dışında kurtuluş yoktur) bayrağı altında, hususiyle İslam'ı ve müslümanları, asırlar boyu, yok edilmesi gerekli zararlı

¹ *İslâmiyât*, 3 (2000), sayı 4, s. 9-12.

varlıklar olarak görmüş olan Vatikan, ancak bundan kırk sene kadar önce, bu peşin hükmünü bırakma lüzumunu hissedebildi ve beşeriyet için daha büyük tehlike olarak gördüğü ateizm ve komünizm gibi cereyanlara karşı hiç olmazsa ahlaki-akidevî sahada müşterek değerleri olan yahudi-İslam âlemine el uzatmaya karar verdi. 1962-65 arası toplanan II. Vatikan Konsili'nin en çarpıcı faaliyeti, bu yeni yönelim olmuştur. Vatikan'ı tarihi geleneğini terketmeye sevk eden diğer amillerden bahsetmeyi başka zamana bırakıyor, ba'de harâbi'l-Basra dahi olsa, İslam dünyasına açılmış bu diyalog penceresini yine de memnuniyetle karşıladığımızı belirtmek istiyoruz.

Her ne kadar, iyi niyet, başarıya ulaşmakta ilk adımı teşkil etse de, sonuca ulaşabilmenin gereklerini yerine getirmenin esas hedef olduğunu unutmamak gerekir. Bu temel şart, bizce, hıristiyan-İslam ilişkilerinin tarihi-siyasi-kültürel geçmişi-ni tamamiyle objektif, bitaraf ölçülerle ortaya koymak, müs-bet tenkidden geçirmek, geçmişten ders çıkarabilmektir. Mazi bilinmeden, geçmişin kültürüyle dünyaya bakmaya alışmış insanları değiştirebilmenin pek imkanı yoktur. Ne var ki, II. Vatikan Konsili, hıristiyan dışı dinlerle ilgili olarak 15 Ekim 1965 Cuma günü yayımladığı beyannamesinin müslümanlarla ilgili cümlelerinde, asırlardır tekfir edegeldikleri kimselere merhamet kanatlarını indirir görünerek: “Müslümanlar her ne kadar Hz. İsa'yı Tanrı olarak tanımıyorlarsa da, O'na ve annesine [Meryem'e] saygı gösteriyorlar” demek lutfunda bulunmakta, bin üç yüz senelik kötü geçmişin üzerine sünger çekivermeyi, o devirleri unutmayı tavsiye etmektedir.

Müslümanların Hz. İsa'yı Tanrı olarak tanımayacakları muhakkak olduğuna göre, Kur'an-ı Kerim'in bin dört yüz

sene önce Peygamber'e hitaben yaptığı şu tesbitin henüz yürürlükten kalkmayacağı anlaşılmaktadır:

وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَبْعَ مِلَّتَهُم

“Ne yahudiler, ne de hıristiyanlar, sen onların dinlerine uymadıkça senden memnun kalacak değillerdir (2/Bakara, 120).”

Bunun yanı sıra, Vatikan'ın geçmişe sünger çekmek tavsiyesinin de, hıristiyan dünyası hariç, kimseye faydası olamayacağı, günümüzün sosyal ve siyasi gerçekleriyle sabit olmuş bir vâkıdır.

Zamanımızın kilise mensubu İslamologlarından Montgomery Watt'ın (1909-2006) 1983'de Londra'da yayımlanmış *Islam and Christianity Today*'inde (Dr. Turan Koç tarafından 1991'de *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık* ismiyle tercemesi yayımlanmıştır), Batılı hıristiyanların 8. yüzyıl başında İspanya'nın, 9. yüzyılda Sicilya'nın müslümanlarca fethine kadar onlarla pek az ilişkide iken, bu fetihler sonunda karşılarında kendilerinden kültürel ve askeri yönden çok üstün korkunç bir düşman bulunduğunu idrak ettiklerini, derhâl İslam hakkında bilgi toplamaya koyulduklarını, kapıldıkları aşağılık duygusundan kurtulmak için de, İslam ve Peygamberi hakkında asılsız iddialar ileri sürerek çarpıtılmış bir İslam vücuda getirdiklerini söylemekte ve özellikle 12. ve 14. asırlar arasında Batı hıristiyan dünyası âlimlerinin ortaya koydukları bu çarpıtılmış İslam tasavvurunun, her ne kadar 1700'lerden itibaren düzeltilmeye çalışılsa da, Batı düşüncesini, içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar şekillendirmeye devam ettiğini itiraf etmekten çekinmemektedir.

Bu durum karşısında İslam âlemi ne yapabilmiştir? Ne yapacak; içine düştüğü ictimai, siyasi, kültürel sükûtu, tak-

dir-i İlahiye bağladı ve mesela Batılı âlimlerin yazıverdiği *İslâm Ansiklopedisi*'ni tercemeden gayrı, ilmi varlık gösterememek derekesini kabullendi. Hâlbuki müslümanlara 'Hıristiyan Ansiklopedisi'ni yayımlayabilecek bir kültür seviyesine ulaşmak yaraşırdı.

Erbabının bildiği üzere, Sayın Watt'ın bahsettiği bu çarpıtma, asırları kucaklayan bir yazılı malzeme vücuda getirdi ve bu malzemeyle yetişmiş gayr-i müslim dünyanın çocukları müslümanları o çerçevede değerlendirir oldular. Müslüman doğruyu söylemiş, doğruyu yapmış, bunun hiç önemi yoktu bâzı devletluların nazarında.

1974 Kıbrıs harekatı sırasında Paris'te idim. Televizyon-dan verilen askerî hareket görüntülerini takib ediyordum. Bir ara, zamanın Fransa Cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing göründü. Haber spikeri onun yorumlarını biraz acaib bulmuş olmalı ki, kendisine şu soruyu yöneltti: "Efendim", dedi; "Bakıyorum, hep Rumları haklı buluyorsunuz. Türklerin hiçmi haklı oldukları taraf yok?" Bu suale o günün en yüksek siyasi koltuğundaki bu Fransız Mösyö, avurdalarını şişire şişire şu cevabı verdi: "Bunda anormal olan ne ki? Bizim kültürümüz Yunan ve Roma kaynaklıdır." Hele şükür, bu zihniyette olmayan pek çok Fransız âlimi tanıyordum da üzüntümü kısmen üzerimden atabilmişim.

Evet. Bu Mösyö ve benzerlerinin davranışlarına Batı'nın asırlardır yaşattığı çarpıtılmış İslam anlayışının kaynaklık ettiğinde şübhe yoktur.

Watt'ın tesbitine ortak olan pek çok âlim vardır. Mesela Watt'ın yanında doktora yapmış Norman Daniel (1919-1992) gibi bir İngiliz âlimi bunlar arasındadır. 1960, 1962, 1966

ve 1980’de olmak üzere dört defa basılan *Islam and the West* isimli eseri –ki 1993’de müellifi tarafından gözden geçirilmiş Fransızca’sı *Islam et Occident* (İslâm ve Batı) adıyla çıkmıştır–, şimdiden klasikleşmiş ve Türkçe’ye mutlak kazandırılması gereken bir eserdir. İşbu Norman Daniel, mezkûr eserinin giriş bölümünde şöyle demektedir:

“Batı Avrupa, aşağı yukarı 1100 ile 1300 tarihleri arasında teşekkül etmiş ve o zamandan beri de ancak yavaş yavaş değişmiş olan kendi görüşünü uzun zamandır devam ettirmektedir. Bu devamlılığın temel sebeblerinden birisi, yalnızca, bir müellifin görüşlerinin bir diğerine normal geçişi değil, fakat meselenin tabiatındaki değişmezlik vasfıdır. İslam ile hristiyanlık arasındaki farklar değişmiş değildir, öyle ki hristiyanlar daima aynı tenkidleri yöneltmek eğilimindedirler. Hatta daha yakın bir devirde bile meselenin şuuruna sahip bâzı yazarlar geleneksel hristiyanı ve Avrupai davranışlarından kurtulmaya çalışmışlarsa da onların başarıları, ortaya koydukları arzularının seviyesine her zaman ulaşabilmiş değildir.

[Avrupa’da] İslam’ın tahrif edilmiş görüntüsü Avrupalı vicdanında Bizans İmparatorluğu’nun siyasi ve askerî yönden önemli derecede zaafiyete uğradığı ve Batı tarafından taciz ve itiraz konusu yapıldığı bir devirde olmuştur. Müslümanlar o devirde pek çok yerde hristiyan dünyasının sınırlarında idiler ve Akdeniz’i onlarla paylaşıyorlardı. Bu çarpıtılmış görüntü hristiyan toplumun akidelerinden birisi olmuştur. Tabiatıyla hristiyan kilisesi mensublarının ekserisinin de...”

Bu şartlar içinde büyümüş Avrupalı siyasinin müslümana tarafsız bakabilmesi mümkünmidir? Demokrasi, insan hakları deyince mangalda kül bırakmayan günümüzün bâzı Batılı devletleri, iş müslümanlara gelince her şeyi unutuvermekte-

dirler. Son günlerde Fransa meclisinin Ermeniler hakkındaki gayreti, yavuz hırsız ev sahibini bastırır misalinin tipik örneği olsa gerektir. Hâlbuki son devirlerinde bile Ermeni-Rum asıllı bakanlara sahip Osmanlı Devleti'nin gösterdiği demokratik anlayışa mesela Fransa'dan verilebilecek bir tek misal olabileceğini zannetmiyoruz. İslam-hıristiyan diyalogunun hararetli savunucularından hıristiyan din âlimi Youakim Moubarac'ın 1971'de bastığı *Les Musulmans* isimli soruşturma eserinde Prof. Dr. Muhammed Hamîdullâh'tan naklettiği aşağıdaki ifadeyi yalanlayan bir beyana henüz rastlayabilmiş değiliz. Merhum Hamîdullâh şöyle diyor:

“Fransa'nın [1830'da başlayan] 130 senelik Cezayir işgali boyunca, ki Fransa bu müddet zarfında Cezayir'i kendi toprağı olarak kabul ediyordu, Haçlılar devrinde değil, insan hakları asırları olan 19. ve 20. asırda Fransa, bakan, devlet sekreteri, büyükelçi... kademesinde Cezayir asıllı bir tek müslümana hak tanımış değildir. Cezayirli bir milletvekili bu Fransa'da aslâ bakan veya devlet sekreteri olamamıştır.”

Çarpıtılmış İslam imajının siyasete yansımış tarafını bir kenara koyup bugün Vatikan'ın daveti konusunda ne yapılması gerektiği meselesine gelirsek, bu noktada şu gerçekleri göz önünde tutmanın vazgeçilmezliğini söylemek durumundayız:

Hususiyle İslam-hıristiyan kültürel ilişkileri sahasında fevkalade zengin edebi mahsüllere sahibiz. İslam ülkelerindeki hıristiyan âlimlerin başta Kur'an'a yönelttikleri tenkidi eserler daha Emeviler devrinde serbestçe yayılabiliyordu. Mesela hicretten yarım asır sonra doğmuş, Emevi devletinde idari vazife almış, Dimeşklî Yahyâ (St. Jean Damescène) [676-754] bunların öncüleridir. Hıristiyan cebhesinden gelen hücumlara müslüman âlimler de cevap vermekte gecikmedi-

ler ve günümüze kadar kesintilerle devam eden bir reddiyeler edebiyatı doğdu. Bu son derece dikkate şayan edebî mahsul-ler hakkında derli toplu ilk büyük çalışmayı bir Alman âlime borçluyuz: Moritz Steinschneider (1816-1907), *Polemische und apologetische Literatur in Arabischer Sprache zwischen Muslimen Christen und Juden* (Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler Arası Cedel Edebiyatı), Leipzig 1877.

Bugün memnuniyetle görüyoruz ki, II. Vatikan Konsili pek hayırlı bir edebi hizmete vücut vermiş, 1974'ten itibaren her sene bir aded çıkarılarak bugün 25. cildine erişmiş² *Islamochristiana-Dirâsâtun İslâmiyyetun Mesîhiyye* ilmî dergisini çıkarmakla, dinlerarası diyalog çalışmalarına en büyük ilmi kaynak hizmetini sunma şerefini kazanmıştır. Fransız asıllı rahib âlim Prof. Dr. Maurice Borrmans'ın editörlüğünde yayımına devam eden bu çeşit eserlerin Türkiye'de henüz yeterince değerlendirilebildiğini ve onlara katkı sağlanabildiğini maalesef ki söyleyebilecek durumda değiliz. İlahiyat Fakülte-lerinin hususiyle dinler tarihi kürsülerini, gerekli dilleri bilen, kaynakları kolayca sağlayabilen öğretim üyeleriyle zenginleş-tirmedikçe bu teessüften kurtulabilmek herhâlde mümkün ol-mayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti Batı'yla bütünleşmeyi hedef-lerinden birisi görüyorsa, her şeyden önce, o Batı'nın İslam'a bakışını düzeltmesine yardımcı olmak durumundadır. Asırlar öncesine aid peşin fikirlerle büyümüş günümüz Batılı siyaset ve halk adamlarının beyinlerini temizleyebilmek, ancak geç-miş kültürün temizlenmesiyle mümkündür. Bu temizliğe, bu konuyla ilgili olarak Batılı âlimlerce yazılmış eserleri dilimize kazandırmakla başlanmalıdır. Bir Norman Daniel'in, bir R.W.

² 2007'de 33. cildi çıkmıştır.

Souther'in, bir T. d'Alverny'nin... eserlerini bizzat yazamadığımıza göre, terceme etmekten başka çaremizmi var!

Siyasilerimizin günöbirlik politikalarından kurtulup, geleceğe dönük bu çalışmalara yardımcı olacaklarını ümid ediyoruz. Günümüzde temcid pilavı gibi ortaya konan Ermeni soykırımı iftirasını Ehl-i Kitab'ın kafasından çıkarabilmeyi, bağırıp çağırmaya bağlayan siyasilerimiz duydularını bilmem, Türk Tarih Kurumu'nda Ermenice bilen bir tek uzman yokmuş! Zararı yok, yakında nasıl olsa okuyan kızların başlarını açacağız; bu sayede yurdumuzda ne enflasyon kalacak, ne yoksulluk, ne banka soygunları, ne de müslüman düşmanlığı; sonra da Avrupa Birliği!

Aklımızı kuru Ya Rabbi...

Gayr-i Resmî İlk Dinlerarası Diyalog¹

Dünya insanının her zamandan daha fazla birbirine yakınlığı son yıllarda, düşünce sahiblerini meşgul eden problemlerden birisi de, tasarlanan yeni dünya düzeninde dinlere ayrılan yer olsa gerektir. Asırlarca birbiriyle boğuşmuş çeşitli din mensubları nasıl olacak da kendilerinden bekleneni yapar hâle gelebileceklerdir? Günümüzden 160 sene kadar önce işbu düşünceden hareketle gerçekleştirilmiş bir özel teşebbüs, hususiyle genç okuyucularımın dikkatlerine sunulacak değerdedir. Bu ilmî teşebbüsün hâtırası, kısıtlı çerçevede de olsa, kitab hâlinde bizlere ulaştırılabilmıştır. Emegi geçenlerden Allah razı olsun.

Eser, 1333/1915'de İstanbul'da Bahriye Matbaası'nda basılmıştır ve *Reddu'l-Hılâf ve Faslül-İhtilâf* ismini taşımaktadır. Eski yazımızla Türkçe 288 sahifedir.²

¹ *İslâmiyât*, 6 (2003), sayı 2, s. 7-11.

² *Reddu'l-Hılâf* 1970'de Sönmez Neşriyat tarafından sadeleştirilerek yayımlanmış ise de, ben henüz görebilmiş değilim. Kongre zâbitlarının İngilizcesinin âkıbeti hak-

1842'de zengin bir İngiliz'in teşebbüs ve finansmanıya Londra'da yapılmış bir kongreden arta kalan Arabca zabıtların tercemesidir.

Tercemeyi yapan zat, Hameyn mütercimliğinden emekli İsmâ'il Ferîd Bey'dir.

Bir baba dostu, kendi evinin tavan arasında toz toprak içinde bir kağıt tomanı buluyor, mütercimimize getiriyor. Boş kaldığı bir vakit İsmâ'il Ferîd Bey bunları inceliyor ve anlıyor ki bu perişan kâğıtları, dostunun babası, Hindistan'a yaptığı kumaş ticareti seferlerinden birisinde elde edip getirmiştir. Hindistanlı bir hattat bunları nesih hattıyla Arabca olarak yazmıştır.

Mütercim merhum, bu kâğıtlardaki yazılanların hayalîmi hakikimi olduğunu kestiremiyorsa da, onları bir düzene sokup Türkçeye çevirmek zahmetine katlanmaktan kendini alamıyor. Zira bunlarda gayr-i müslimlerin dinleri hakkında çok faydalı bilgiler vardır.

Birinci varakın tercemesinden öğreniyoruz ki, 1842 Nisan'ında Hindistan müslümanlarından Şihâbuddîn Mirzâ, N. James [Ceymis] isimli mezkûr İngiliz'den 12 Mart 1842 Londra tarihli İngilizce yazılmış bir mektub alıyor. Bu İngiliz'e göre Avrupalı, Amerikalı pek çok zengin, servetlerinin tamamını veya bir kısmını mekteb, hastahane kütübhane vs. hayrata tahsis etmektedirler. Bunlar her ne kadar insanların yararına iseler de, ikinci üçüncü... derecede hizmetlerdir.

Hâlbuki şimdiye kadar kimsenin aklına gelmemiş bir hizmet vardır ki, hepsinden değerlidir. Mezkûr mektubunda bunu şöyle açıklıyor:

“Bu hizmet, bir asıldan mütevellid [gelen] ve fakat biribirinden ayrı ve biribirine hasım olan nev-i beşeri bir fikir, bir kelime tahtına [altına] dâvet etmektir. Merâmımı îzâh edeyim: Mesela siz müslûmansınız, hıristiyan ve Mûsevî olanlara aslâ bir nazar-ı mehabbetle [sevgiyle] bakmazsınız. Onlar da tıbkı sizin gibi, ne size ne de yekdiğerine nazar-ı mehabbetle bakmazlar. (.....)”

“Bu hâl neden neş’et ediyor? Hepimiz bir nev’den [cinsten] insan iken... bu husûmet nereden geliyor? (...) Birer birer imtihan olunsa, âkil [akıllı] oldukları tebeyyün edecek insanlar, cemiyetler teşkîl ettiklerinde çıldırıyorlarmı?”³

Ceymis’in fikrince bunun sebebi, her kavmin karşı tarafı dinlemeden anlamadan hüküm verip kendi düşüncelerini vazgeçilmez doğrular kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu müşkilden kurtulmanın çaresi vardır, yeter ki taraflar önce birbirlerini bir dinlesinler. Yapıcı tenkîd sonucu bir fikir birliğine varılması, ayrılıklara son verilmesi gayetle mümkündür.

Bu düşüncesini fiiliyata geçirmeye karar veren bu İngiliz ilk adımı atıyor ve bir Dinler Kongresi toplamak üzere her din ve meşrebdan ulaşabildiği kimselere başvuruyor.

Ev sahibliğini de üstlenen Ceymis’in davetlisi on âlimin isimleri kitabda Arab harfleriyle kaydedilmiştir. Haklarında henüz yeterli bilgiye ulaşabilmiş değiliz.

Kongre’nin üç müslûman üyesi var. İki Hindli Sünnî âlimler:

Şihâbuddîn Mirzâ (1801-?) ve Burhânuddîn Mirzâ’dır (1802-?).

³ Şihâbuddîn, Burhânuddîn Mirzâ, *Reddu’l-Hilâf*, s. 55.

Her ikisi de İngilizce, Fransızca, Farsça, Urduca ve Arabca okur yazardır. Üçüncü müslüman, Şia dünyasından Alî Han'dır (1797-?). Keza o da İngilizce, Fransızca, Rusça, Arabca ve Farsça bilen bir âlimdir.

Bunların dışında:

Prusyalı bir dinsiz; Tiflisli bir Protestan Ermeni; İtalyan bir Katolik rahib; Parisli bir Katolik profesör; Ortadoks Metropolit bir Rus; Cambridge Üniversitesi'nden mezun Protestan bir İngiliz; İzmir asıllı bir Musevi hukukçu. Bu zatların her biri, eserleri olan, üç beş lisan bilen aydınlardır.

Elimizdeki *Reddu'l-Hılâf*'ın metni ise, altı katibin, İngilizce kaydettikleri kongre zabıtlarının Hindistanlı katılımcı Şihâbud-dîn Mirzâ tarafından Arabcaya aynen çevrilmiş şeklidir. İngilizce orijinalinin akıbeti henüz meçhulümüzdür. Türkçe'ye çevirenin de lüzum gördüğü yerlere koyduğu notlara sahibiz. Yirmi küsur oturum sürmüş olan bu ilmî mübaheseler günümüzde bile önemini korumaktadır. İngilizce asıllarını elde edecek bir ilim erbabının himmetiyle yeni bir baskısı yapılacak olursa, bu kitabın devrimiz dinlerarası diyalog çalışmalarına müsbet bir katkı sağlayacağından emin bulunuyoruz.

Biz, yerimizin kısıtlılığı sebebiyle çok zengin bir konu çeşitliliği taşıyan bu kitaptan ancak dikkatimizi çeken bâzı husûsları okuyucularımızla paylaşabileceğiz.

Tarafların karşılıklı saygı çerçevesinde yaptıkları tenkidler günümüz için bile aydınlatıcı değer taşımaktadır.

Bu kongrenin ana maksadı, Allah, kainat, insan, vahyin ve aklın ilimdeki yeri, vahyî kitapların değeri gibi konularda aydınların sahib oldukları birbirlerinden farklı görüşleri ortaya koymak, fikir birliğine varmalarını sağlamaya çalışmaktır.

Her ne kadar bu gayeye ulaşılamamış ise de, bir buçuk asır öncesi dindarları ve dinsizlerinin ileri sürdükleri görüşleri, karşılıklı olarak yaptıkları tenkidleri ve bunlara verilen cevapları bilmek kültür tarihi açısından son derece değer taşımaktadır.

Müslümanlar açısından mesela Tevrat, İncil ve Kur'an'ın asliyetleriyle ilgili tartışmaları, İslam'a ve müslümanlara yöneltilen hücumlara müslüman katılımcıların verdikleri cevaplar oldukça dikkate ve ibrete şayandır.

Zaman zaman aynı dinden olanların bile birbirine aykırı görüşlerini sergileyebildiklerine şahid oluyoruz. Mesela bizim Hindli âlimler henüz dünyanın yuvarlak olduğuna tam inanmış değillerdir. Fakat bunlara hitaben Şii müslüman Alî Han şöyle diyebilmektedir:

“Her ne kadar mübâhasât-ı vâkı'a [burada ileri sürülen görüşler], arzın küreviyyu's-şekl [küre şeklinde] olması aleyhinde delâil toplamak kabîlinden bir teşebbüs gibi görünüyor ise de ben Ehl-i İslâm için bu zahmetlere hâcet olmadığını zannetmekte berdevamım. Zîrâ İslâm ulemâsının ekâbirinden pek çok zevât ve hattâ (imâm) ünvânını ahz etmiş [kazanmış] ya'nî ehl-i İslâm'a pişvâlık [önderlik] etmek mertebesine suûd eylemiş [yükselmiş] olan a'lâm-ı fihâm [en büyük âlimler] bile arzın kürevî olduğu dâvâsını reddetmemişlerdir. Bu meyânda İmâm-ı Gazâlî, [ö. 1111] hazretleri: “Arz kürevî değildir.” diyerek, dîn-i İslâm'a nusret sâdedinde bulunmak [zafer kazandırmaya kalkmak], dîn-i İslâm'a bilmeyerek ve “yardım ediyorum” zannederek ihânet eylemektir [küçültmektir] buyurmuşlardır...”⁴

⁴ Şihâbuddîn, Burhânuddîn Mirzâ, *Reddu'l-Hilâf*, s. 196-7.

Kendilerini 'medeni' sayan Avrupalıların 'barbar' gördükleri İslam dünyasına ve şeriatına karşı, dinsiz katılımcı Prusyalı ağzından sıralanmış, mesela cihad, çok eşlilik, kadın ayırmıcılığı, tesettür, riba... konusundaki safsatalarına aldıkları cevaplar dikkat çekicidir.

Bilhassa müslüman katılımcıların kendi inanç ve kültürleri açısından gayet açık yürekli davrandıklarını tekrar belirtmeliyiz. Kur'an-ı Kerim'in beyanlarının bile müzakere edilmesinden çekindikleri yoktur. Mesela Burhânuddîn Mirzâ'ya göre mühim bir problem vardır ki, bütün kongreden çözüm beklemektedir. Bu problem yahudi, hristiyan, müslüman... kim olursa olsun herkesi ilgilendiren "ilm-i heyet" [kozmozğrafya]'dan doğmaktadır:

"Zîrâ "ilm-i hey'et" Tevrât-ı Şerîf hükmüne muğâyir olduğu için milel-i gayr-i müslime [müslüman olmayan milletler] için lâzımu't-tedkîk [incelenmesi gerekli] olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim hükmüne muğâyir olduğu için millet-i İslamiyye için dahi lâzımu't-tedkîkdir. Böyle iken hiçbir milletin âlim-i dinîsi "ilm-i hey'et" ile "ilm-i din" beynini [arasını] tevfiğ edecek [ikisini uyumlu hâle getirecek], ve yâhud şu iki ilimden hangisinin i'timâd-i aklîye akreb [aklen uyulması gerekene daha yakın] olduğunu ta'yîn eyleyecek bir tahkîk ve tedkîkde bulunmadılar."

"Ezcümle bizim ulemâmız meyânında [arasında] en benâm [namlı, şöhretli] en fâzıl zevâtın birtakımı, "ilm-i heyet" in sıhhatini [doğruluğunu] teslim etdikleri hâlde, ondan daha fâzıl olanları bu ilmi reddeylediler."

Mısır'da öğrenim görmüş olan bu Hindli Burhânuddîn Mirzâ'nın söylediklerine kitabın mütercimi Türk İsmâ'il Ferîd

merhum da katkıda bulunma lüzumunu hissediyor ve bu çerçevede, hristiyan kitapları tedkik edilse, bu dinin “dîn-i ilâhî” olmadığına ortaya çıkacağını söyledikten sonra günümüz müslüman ilahiyatçılarına da yönelik saydığımız şu temennilerde bulunuyor [sadeleştirerek yazıyoruz]:

“Şu hâlde âlem-i İslâm’a aşağıdaki üç şekilde hizmet olunabilir: Evvelâ, İslâm âlimlerinin en büyükleri, Hristiyanların adı geçen kitâblarını baştan sona tedkik edib, mantık, akıl ve tarih açısından reddiyeler yazmalı, sonra bunları, yabancı dillerle konuşup yazabilen, İslâm inançlarını yeterli derecede bilen bir sınıf öğrencilere okutup, hristiyanlarla ezilmeyecek derecede tartışmaya kâdir şekilde yetiştirip, her birini bir yabancı ülkeye göndererek, İslâmiyet’i öğretmekle vazifelendirmeli; ikinci olarak, her bir sahîfesi bir yabancı dilde yazılan bir gazete çıkarıp, orada İslâmiyet ve Hristiyanlığın mâhiyetine dâir edebî yayımda bulunmalı; Üçüncüsü, bu *Reddu’l-Hilâf* kitabında yapıldığı gibi, her milletin en büyük âlimlerini dâvet edip bir din kongresi toplamalı ve burada görüşülenleri hergün o dillerdeki gazetelerle yayımlamalı. Bu dediklerimizden hangisi yapılsa dünyanın ilim ve siyâset erbâbının İslâm âlemine yönelecekleri şübhesizdir. İslâmiyet’in şimdiki hâliyle râğbete mazhâr olamaması, İslâmiyet’in mâhiyetine, hristiyanlardan geçtik, pek çok müslümanın bile, bu sahada fikir yürütecek derecede vâkıf olmadıklarından kaynaklandığı gayet açıktır. *İkdâm Gazetesi*’nin 21 Haziran 1331 [1915] tarihli sayısında, Fransızların Osmânî ülkesinin taksimi gerçekleştiği takdirde, müslümanları hristiyanlaştırmaya çalışacaklarını gazetelerinin yazdıkları, haberi vardır...”⁵

⁵ Şihâbuddîn, Burhânuddîn Mirzâ, *Reddu’l-Hilâf*, s. 196-197.

Mütercim merhumun doksan sene evvel düşündüklerini gerçekleştirebilecek seviyeden hâl-i hazır İslam âleminin hâlâ ne kadar uzak olduğunu söylemeye lüzum yoktur sanırım.

Durum ne olursa olsun, günümüz teknolojisinin küçülttüğü dünyada birbirinden kopuk yaşamının imkânsızlığını idrak eden insanoğluna düşen en büyük vazife Allah'a yaraşır kul olabilmeye şahsen hazır olmasıdır.

Bu yolda kültür tarihçilerine terettüb eden katkı ise, geçmişin muhasebesini hakkiyle yapabilmekle sağlanacaktır. Asırlar öncesinden gelen yanlış fikirlere saplanıp kalmış bir dünyalıdan bir başkasını anlamasını, hak ve hakîkate rıza göstermesini beklemek abestir. Bu bakımdan geçmişin hatalarını, kimden gelirse gelsin saf dışı edebilmeyi vazgeçilmezlerden sayıyoruz. Bu düşüncelere bundan 160 sene önce erişmiş ve bu yolda mesaî sarf etmiş olanlara şükran duyuyor ve yazımızı *Reddu'l-Hilâf*'ın başlarında⁶ merhum mütercimin yazdıklarıyla bitirmek istiyoruz.

İsmâ'îl Ferîd Bey'i dinleyelim:

“Ben derim ki, biz müslümanlar, memleketimizde mütemekkin [oturan] Rum, Ermeni, Yahûdî lisanlarını –okur yazar olarak– öğrenmeliyiz. Onların ulûm-i diniyyelerine âid kitâbları mütâlaa etmeli ve şâyân-ı suâl olan [sorulması gereken] cihetlere dâir kendileriyle müzâkere ve mübâhasede bulunmalıyız. İşte ancak bu suretle onlarla anlaşabiliriz. Kezâlik Rusya müslümanları Rusça; Fransa, İngiltere müslümanları da İngilizce, Fransızca öğrenmeli ve onların kitâblarını okuyup meslek ve mezheblerine dâir mâlûmât-ı sahîha [doğru bilgileri] iktisâb ettikten sonra onlarla anlaşmalıdırlar. Hak

⁶ Şihâbuddîn – Burhânuddîn Mirzâ, *Reddu'l-Hilâf*, s. 4.

ve hakikat teaddüd etmeyeceğinden [tek olduğundan] akvam beyninde [halklar arasında] er geç bir ittiḥād, bir tekārrüb [yakınlaşma] husûlü için çalışmalılar. Dünyanın nizâ ve cidâli [anlaşmazlık ve çatışmaları] işte ancak bu vâsita ile bertaraf olabilir [ortadan kaldırılabilir] ve âsâyiş-i âleme [dünya barışına] ancak bu yoldan vusûl [ulaşmak] müyesser olabilir.”

Devamında İsmâ’îl Ferîd, “Fakat” diye başladığı şu uyarıda bulunmaktan kendini alamıyor:

“Kaş yapalım derken göz çıkarmamak için –bu tarîka sülûk edecek olan– evvel be evvel ulûm-i diniyye-i İslâmiyye’de kesb-i meleke ve mehâret etmeli, yânî tâbîr-i amelî ile: *Şerh-i Mevâkıf*, *Şerh-i Makâsıd*, *Şerh-i Metâli*’ gibi bir kitâbı tamâmen ve *Te’vilât-ı Ebû Mansûr-i Mâturîdî*, *Tefsîr-i Kebîr* ve *Tefsîr-i ibn Hâzin* gibi müdevvenâtı kısmen ve *Kütüb-i Sitte-i Ehâdis*’i mukemmelen okumuş ve anlamış bulunmalı.”

Bu münevver mütercimimizin yukarıdaki satırları, günümüz dünyasının barışa kavuşabilmesinde gerekli kültürel altyapının esaslarını bir asır öncesinden dile getirmektedir. Çeşitli din ve inanıştaki insanların birbirleriyle uyuşum sağlayabilmelerinin vazgeçilmez şartı, karşılıklı fikrî bünyelerini tanımaktır. Asırlardır birlikte yaşadıkları Rum’un, Ermeni’nin, Yahudi’nin, Süryani’nin... inançlarını kendi kaynaklarından öğrenmek ve onlarla kültürel diyalog kurmak yolunda hemen hemen hiçbir şey yapmamış olan Anadolu müslümanlarını ne çapta bir ilmî faaliyet beklediğini söylemeye lüzum var mıdır?

Merhum mütercimin kaş yapayım derken göz çıkarmamak için elzem saydığı seviyeye bunca ilahiyat fakültesine sahip Anadolu aydınlarının ulaştığını söyleyebilmeyi ne kadar isterdik!

İslam'da İlmin Dini¹

Kur'an-ı Kerim'de, göklerde ve yerdeki her şeyi insanın emrine verdiğini beyan eden Cenab-ı Hak,² onu, bu imkânları kullanmakla yükümlü kıldığını da söylemiş oluyordu. Bir şeyden hakkıyla yararlanabilmek, az çok ilmi gerektirdiği için, bilenlerin bilmeyenlerden üstün olduğunu belirten İlahi tâlimat gereği,³ İslam'ın doğuşundan bir iki asır sonra, insanlık tarihi, ilme dayalı büyük bir medeniyetin vücut buluşuna şahid oldu. Bu büyüklük o cesamettedir ki, bugün bile, o muhteşem kültür dünyasının edebî mahsullerini, eğrisi-doğrusu ile, hakkıyla değerlendirebilmiş olmaktan uzak bulunuyoruz. Durum bu olmakla beraber, yapılabileni kadarıyla olsun, bu yoldaki çalışmalardan edinilebilen kanaatler üzerinde okuyucularımızla birlikte düşünmek vazifemizdir.

Bize göre, İslam dünyasında ilmin ne olduğu meselesinde düşülen yanlışlıklardan birisi onda dinilik, gayr-i dinilik ayırımına gidilmiş olmasıdır. Yâni bâzılarınca, bir kısım ilimler

¹ *İslâmiyât*, 6 (2003), sayı 4, s. 7-10.

² 31/Lokmân, 20; 45/Câsiye, 13.

³ 39/Zümer, 9.

dinî imiş, ötekiler din dışı! Dinde tefakkuhu (bilgi sahibi olmaklığı) Kur'an'ın bir emri olarak okudukları hâlde⁴ pek çok müslüman, bu emri yerine getirebilmenin, beşer hayatını bütün ilimlere açmakla mümkün olabileceğine inanabilmiş değildir. Bu sebeble okuduğunuz yazımızda, bu yanlışlığın tarihî kökleri üzerinde konuşmayı uygun görmüş bulunuyoruz.

Kur'an ve Sünnet'ten kaynaklanan ilk asır müslüman düşüncesini tedvin etme ve ilim hâline getirme faaliyetine girişen bir kısım âlimin, ilk iki kaynakta delil bulamadıkları meselelerde ictihada başvurdıklarını biliyoruz. Bu ilmî zarûreti duyan çevrelerin dışında da bir başka ilim zümresi vardı ki, onlara göre İslam ilmi, Kur'an ve Sünnet'ten ibaret idi. Bu düşüncede olanlar, re'y ve kıyas erbabına karşı pek sert bir muhalefete geçmişlerdir. Mesela ilk asrın Kufe muhitinin en büyük âlimlerinden Âmir ibn Şerahil eş-Şa'bî (ö. 103/722) bu cebhenin en sert imamlarındandı. Yine kendi çevresinde yaşayan Ehl-i Re'y'e karşı hakarete bulunmaya kadar gidebilmiştir. Bir yakınına şöyle diyor:

ما قالوا لك برأيهم قبل عليه وما حدثوك عن أصحاب محمد (ص) فخذ به

“Sana Peygamber'in ashabından naklettiklerine uy! Onların şahsî fikirlerinin ise, üzerine işe!”⁵

İslam kültürünü Kur'an ve Sünnet çerçevesinde tedvin ve temsil durumunda olan ilk devir âlimlerinden de benzer değerlendirmeler çıktığını görürüz.

2/8. asır Suriye'sinin mezheb imamı Evzaî (88-157/707-774), ki, bugünkü Beyrut'a yerleşmiş, orada vefat etmişti, Ehl-i Re'yin imamlarından saydığı Ebû Hanîfe'nin muasırı fakat muha-

⁴ 9/Tevbe, 122.

⁵ İbn Sa'd, VI, 251.

liflerindendi. Hımslı âlimlerden Bâkıyye ibnu'l-Velîd'e (ö. 197/813) bir gün şöyle diyor:

“Ey Bâkıyye! İlim, Hz. Peygamber'in ashabından gelenlerdir; onlardan gelmeyen (bilgi) ilim değildir.”⁶

Bu düşünce tarzını benimsemiş çevrelerde ilmin hududu çiziliyor, müteakiben İslam kültür muhitlerinde ağırlıklarını hissettirecek olan kelimeler, felsefe, matematik... gibi Sahabenin bilmediği ilimler gayr-i dinî ilimler sınıfına sokuluyordu.

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin (80-150/699-767) en büyük talebesi sayılan, Abbasi devletinin baş kadısı İmâm-ı Ebû Yûsuf'un (113-182/731-798) naklettiği bir görüş bunun te'yîdi mahiyetindedir.

Çeşitli kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye de, İmâm-ı Mâlik'e de (95-179/713-795) mal edilen kanaat şudur:

“Kim dinini kelimeler (felsefe,, cedel) ilmiyle öğrenmeye kalkarsa zındık olur...”⁷

Bu imamları takib eden yıllarda, bir başka mezheb kurucusu, İmâm-ı Şâfiî de (150-204/767-820) başka türlü düşünecek değildi. Mesela ona göre ilim iki sınıftır. Birincisi, herkesin bilmesi gereken, namaz oruç, hac, zekât... ilmidir. İkinci sınıf ilim ise farzların furûatıyla ilgili olanlardır.⁸ Başka sınıf ilim Hak getire.

Bilindiği üzere ilmin yerini ve hududunu tâyin meselesi İslam dünyasında tartışılmış, bu yolda pek çok eser kaleme alınmıştır. İslam kültürünün Kitap ve Sünnet'le sınırlandırılmayacağını yakinen gören muahhar âlimlerin daha itidalli

⁶ İbn Abdilber, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, r. 1067, 1420, 1421; Zehebî, *Nubelâ'*, VII, 120.

⁷ Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, r. 4 ve ta'liki, s. 144.

⁸ Şâfiî, *Risâle*, r. 691.

davranmaları kaçınılmazdı. Onlarda, mezkûr iki kaynak dışındaki ilimleri hiçe indirme gayreti artık kalkacak ve genel olarak ikili bir ilim taksimine gidilecekti. Bu düşüncede olan âlimlerimizden Gazâlî'ye göre (ö. 505/1111) ilimler şer'i ve gayr-i şer'i şeklinde ikiye ayrılmaktadır: "Şer'i ilimlerden kasdım", diyor Gazâlî, "Peygamber'den gelenlerdir. Bu ilimlere, matematikte olduğu gibi akıl ile, tıbda olduğu gibi tecrübeyle, lisanda olduğu gibi işitmekle ulaşılmaz."⁹

Gazâlî, *İhyâ'*dan sonra, vefatına yakın kaleme aldığı *Mus-tasfâ*'sında 'şer'i' sıfatı yerine 'naklî' veya 'dinî' sıfatlarını kullanmak suretiyle aynı düşüncede kalmaktadır.

Gazâlî'den yaklaşık üç asır sonra gelen İbn Haldûn'u (733-808/1334-1406) aynı sınıflamayı, ilimlerden hiçbirini kıymetten düşürmeksizin devam ettiriyor görüyoruz: İnsanların, düşünce, akıl yoluyla buldukları ulûm-i hikemiyye ile Allah ve Peygamber kaynaklı ulûm-i şer'iyye. Şer'i ilimler Kitab ve Sünnet'ten alınan nakillere dayanır: Tefsir, hadîs, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi. Bu naklî ilimler sadece müslümanlara mahsus-tur. Diğer dinlerin de kendilerine mahsus ilimleri vardır. Aklî ilimler ise bütün insanlığın malıdır.¹⁰

İbn Haldûn'u ilk devir âlimlerinden ayıran en belirgin hususiyet, geleneği yansıtan hadîslere getirdiği tenkidî yaklaşımdır. Mesela, tıp ilminden bahsederken, Arablarda tecrübeye dayalı tıbbi bilgi bulunduğunu söyledikten sonra:

"Şer'iyyatta [şeriatı anlatan eserlerde] mevcut tıp, bu kabildendir, vahiyle bir ilgisi yoktur. Arabların geleneğinden

⁹ Gazâlî, *İhyâ'u'l-Ulûm*, I, 27.

¹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 1025-1118, Vâfî yayını.

kaynaklanmaktadır. Peygamber'den gelen bu kabil rivayetleri bu çerçevede değerlendirmek gerekir.” diyor ve meşhur hurma aşılması hâdisesini misal göstererek şu mühim tesbitte bulunuyor:

“Hz. Peygamber, bize şeriatları öğretmek için gönderildi. Geleneklere dayalı tıb ve benzerlerini öğretmek için değil... Sahîh hadislerde verilen tıbbi bilgileri şer'i değerde görmenin âlemi yoktur.¹¹

İbn Haldûn'un atıfta bulunduğu hurma aşılması misali, günümüzde bu defa bir başka açıdan delil hizmeti görmekte devam ettiği için, onu burada kısaca açıklamanın uygun olacağını düşünüyorum.

Hz. Peygamber, Medine'ye geldiklerinde, hurma ağaçlarında aşılama yapan müslümanlar görmüş ve “Bunu yapmasalar daha iyi olur.” mütâlaasında bulunmuştur. Peygamber'in bu sözünü duyan aşıcılar işlerini yarıda kesiyorlar ve tabiatıyla de o sene beklenen mahsul alınamıyor. Bu menfî sonucun, kendisinin yanlış değerlendirilmesinden kaynaklandığını anlayan Hz. Peygamber, bu işin peygamberlikle bir ilgisi olmadığını belirten pek mühim bir beyanda bulunuyorlar. Ne var ki bu beyanları nakleden bâzı Sahabilerin kullandıkları kelimeler okuyanlarda farklı değerlendirmelere sebep olmuştur.

Mesela, *Sahîh-i Muslim*'in Enes'ten gelen rivayetinde¹² Hz. Peygamber:

أَنْتُمْ أَعْلَمُ بِأَمْرِ دُنْيَاكُمْ

“Siz dünyanın işini [benden] daha iyi bilirsiniz.”

demişler. İbn Mâce'nin *Sunen*'inde:¹³

¹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 1143, 1144.

¹² Muslim, r. 2363.

¹³ İbn Mâce, r. 2471.

“Dünyanızın işlerini siz çözersiniz, dininizin işlerini ise ben çözerim.”

buyurmuşlar! Yâni din işi [her ne ise] Peygamber'e aid, dünya işi [yine her ne ise] sair insanlara aid olacakmış!

Böyle sathi bir anlayışın Hz. Peygamber'den sadır olamayacağına en açık delil, aynı kaynaklarda, aynı hâdise ile ilgili diğer rivayetlerdir. Mesela Aşere-i Mubeşşere'den Hz. Talha'nın bu hâdisenin bizzat şahidi sıfatıyla anlattıklarından hiç de böyle bir mâna çıkmamaktadır.

Hz. Talha'ya göre Resulullah bu hadîsiyle ilgili olarak şu açıklamayı yapmışlardır:

إِنَّمَا هُوَ ظَنُّ ظَنَّتِهِ، إِنْ كَانَ يَغْنِي شَيْئًا فَاصْنَعُوا. فَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلَكُمْ، وَالظَّنُّ يَخْطِئُ وَيَصِيبُ. وَلَكِنْ مَا قُلْتُ لَكُمْ قَالَ اللَّهُ (ع) [إِذَا حَدَّثَكُمْ عَنْ اللَّهِ شَيْئًا] فَلَنْ أَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ.

“Ben o sözü söylediğimde şahsi kanaatimi belirtmiştim. Aşılama faydalıysa yapsaydınız, niye beni suçlu çıkarıyorsunuz! Ben, sizin gibi bir beşerim. Şahsi fikirlerim hatalı da olur, isabetli de. Ne var ki ben size: –Allah dedi ki– şeklinde konuşsam biliniz ki ben aslâ Allah adına yalan söylemem.”¹⁴

Hz. Peygamber'in burada buyurdukları hususlar hiçbir tereddüde mahal vermeyecek derecede açıktır. Resulullah, Allah'tan aldığı vahiylerin tebliğinde aslâ hata yapmayacağını, fakat kendi kültürüyle konuştuklarında yanılmalarının muhtemel olduğunu söylemektedir. İhtisası bulunmayan bir konuda Hz. Peygamber'in daima ashabıyla müşaverede bulunuyor olması başka ne türlü yorumlanabilir ki?

¹⁴ Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, r. 1395, 1399; Muslim, r. 2361 [6126]; İbn Mâce, r. 2470.

Şurası da bir gerçektir, dünyanın bu en büyük insanını değerlendirmekte sıkıntısı olanlar, İslam adına İslam'a yük olmakta berdevamdırlar. Bunlar, başta belirttiğimiz ayetin gereğini yerine getirmek yerine, binlerce sene öncesinin bugün yanlış olan hükümlerini savunmayı dindarlık zannetmektedirler.

İslam'da bilimin cinsi yoktur, insanına ve kullanımına göre iyisi-kötüsü, yanlış-doğrusu, faydalısı-zararlısı gibi sıfatları vardır. İnsanlığa müsbet yönde hizmet etmek bu dinin hedefidir.

er-Resûl ve'l-İlm isimli değerli eserinde, başka toplumlarda görülen ilim ve din arasındaki çatışmanın İslam toplumunda mevcut olmadığını söyleyen günümüz âlimlerinden Dr. Yûsuf Karadavî'nin aşağıdaki sözüne bütün müslümanların kulak vermiş olmasını ne kadar isterdik:

فالحقيقة أن العلم عندنا دين. والدين عندنا علم.

“Şurası bir gerçektir ki ilim bizce dindir, din de bizce ilimdir.”

Kur'an-ı Kerim'de Mahalli Hükümler Meselesi¹

İnsanlığı her türlü noksanlıklardan arındırıp kemale erştirmeyi hedef alan Kur'an-ı Kerim'i, sadece bir ahlaki umdeler mecellesi olarak tasavvur eden pek çok kişinin, bizzat okuduktan sonra, Kur'an'ı, bu çerçeveyi aşmış, mevzii sayılabilecek meseleleri de ihtiva ediyor görmekten bir çeşit rahatsızlık duymuş olmaları nadirattan değildir. Bu kimselerin kendileri gibi düşünmeyenlerden bir cevap beklemeye haklarının olduğu da inkâr edilemez. Biz, bu cevabın bizlere de terettüb ettiğini düşünüyor ve belli bir zaman diliminde, belli bir coğrafyada nazil olmuş vahiylerin, ilk muhatablarının gündelik derdlerine de çözüm getirmesini tabii karşılamak gerektiğini peşinen ifade ediyoruz. Gerçekten de Kur'an-ı Kerim'de, insanlara dünyevi hayatlarında yön verecek temel prensiplerin yanı sıra, ilk müslümanların çeşitli sosyal problemleri ile ilgili ayetler de yer almaktadır. Zira, bilindiği gibi, Kur'an'ın Hz. Peygamber'e verdiği vazifelerden birisi O'nu toplumda yürürlüğe koymaktır. Mesela, **فَاَحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ** = Onların arasında Allah'ın in-

¹ İslâmiyât, 7 (2004), sayı 1, s. 7-12.

dirdikleriyle hükmet² ayeti ve benzerleri, ona kendi çevresinin sorunlarına da eğilme ve onları çözüme kavuşturma vazifesi yüklüyordu. Tarihî kaynaklar bu çerçevede yürütülmüş bir risalet hayatının izahatıyla doludur. Hz. Peygamber metafizik konularla da, sosyal vâkıalarla da hayatı boyunca hep iç içe yaşamış ve bunlardan pek çoğu Kur'an'a aksetmiş durumdadır. Bu bakımdan onda mahalli sayılabilecek ayetlerin varlığını tabii karşılıyor, günümüz insanına düşen vazifenin, bu nevi tâlimatı tarihî çerçevede mütâlaa ederek onların ruhunu kavramak, şekle takılıp kalmamak olduğunu düşünüyoruz.

Günümüz müslüman düşüncesi için dahi en önemli tefsir çalışmalarından birisini teşkil eden bu konuyu, Kur'an'dan alacağımız bâzı misallerle daha müşahhaslaştırmak herhâlde faydasız olmayacaktır. Bunları ilmî bir tasnife tabi tutmayı şimdilik bir tarafa bırakarak, belli başlı birkaç başlıkta ahkâm sahasına dâhil ayetlerden örnekler sunacağız.

1. Hz. Peygamber'in Hayatıyla Sınırlı Saha

Kur'an-ı Kerim'in nüzûle başlayışından itibaren Hz. Peygamber'i risalet vazifesinde yönlendirici mahiyette gelmiş pek çeşitli ve pek çok ayet vardır. Bunlar, ister şahsına mahsus ibadetlerle ilgili olsun, ister ailesi ve çevresiyle ilgili olsun, ekseriyetle Hz. Peygamber'in ömrü ile sınırlı İlahi tâlimatlar mahiyetindedirler ve neticede onun dünyadan ayrılışıyla birlikte uygulama imkânlarını yitirip, birer tarihî ibretler olarak kalmak durumundadırlar.

Mesela, Hz. Peygamber'in oturduğu eve mü'minler hangi kayıdlarla girip çıkabilecekler, ev sakinleriyle hangi şartlarda

² 5/Mâide, 48.

irtibat kurabileceklerdir? 33/Ahzâb sûresinin 53. ayeti bu hususu tanzim etmektedir. Benzer mahiyette 49/Hucurât, 2, 11, 12 ve 58/Mucâdele, 12. ayetler de nazil olmuştur.

Mesela, Peygamber hanımlarının maddi refah vs. taleblerine cevap teşkil eden 33/Ahzâb sûresinin 28-29; 50-59 ayetleri aynı çerçevededir.

Benu'n-Nadîr mallarından bahseden ayetin uygulanışı³ keza Hz. Peygamber'in hayatıyla kaim olacaktır. İlgili tarafların ahirete intikalinden sonra bahis konusu malların akıbetine dair sarih bir ayet yoktur.

Ve mesela, gizli kalmasını arzuladıkları problemlerini Hz. Peygamber'e açmak ihtiyacını duyanların, önceden bir sadaka vermeleri gerektiğinden bahseden aşağıdaki ayet –ki kısa bir müddet sonra tatbik imkânını yitirmiştir– aynı mahiyettedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ

“Ey inananlar! Peygamber’le baş başa konuşacağınızda, bu konuşmanızdan önce, yoksullara bir sadaka verin.”⁴

Hz. Peygamber'in gündelik hayatıyla ilgili bu nevi ayetlerin tatbik imkânından artık bahsedilemez.

2. İbadet Sahası

Müslümanların Allah’a karşı yapmakla mükellef tutuldukları ibadetlerin zamanla ilgili ayetlerinde de, bir daimi, bir de mahalli unsurun mevcudiyeti görülmektedir.

Mesela, oruç ibadetinin geçmiş milletlere de farz kılındığını bildiren ayet: 2/Bakara, 183, onun ezelden beri geçerli

³ 59/Haşr, 6.

⁴ 58/Mucâdele, 12.

olduğuna delildir. Fakat, orucun ne zaman başlayıp ne zaman biteceğine dair olan 187. ayet ancak nazil olduğu bölge ve benzerlerinde tatbiki mümkün bir emir mahiyetindedir. Aylarca gecesi veya gündüzü aylarca devam eden coğrafi bölgelerde âlemşümûl İslam'ın bu emrini ayetin dediği şekilde harfiyen uygulamak imkânı yoktur. Fakat Kur'an'ın, güneş ışıklarına göre tanzim ettiği oruç ve namaz gibi ibadetlerin zamanlarıyla ilgili ahkâmı mahalli değerinde saymak ve onlara uymayan yerlerde ışığa riayeti bir kenara bırakmak çözümü vardır.

Vakitle ilgili Kur'ani tâlimatı değişmez vasıfta görmenin, bizzat ibadetin bir kısmını ortadan kaldırmaya götüreceği açıktır. Nitekim fıkıh tarihinde bu yolda fetva vermiş karîhası kıt fakihler görülmemiş değildir.

Bir diğer misal olarak havf (korku, tehlike) namazını verebiliriz. Mâlum, namaz ibadetinin müslümanın hayatında temel bir yeri vardır ve hastalıklarda olsun, seferde olsun çeşitli kolaylıklarla onun yerine getirilmesi emredilir. Harb hâlinde bile ihmalî düşünülmemesi bu önemin derecesini gösteren en büyük delildir. 4/Nisâ sûresinin 102. ayetinde Hz. Peygamber'in kıldıracağı böyle bir namaz târif edilmektedir ki, bunda tamamen o devir harblerinin, yâni karşı karşıya saf tutmuş muhariblerin şartları dikkate alınmış ve mesela namaz esnasında düşmanın müslümanları silahsız yakalamasına imkân verilmemesi istenmiştir. Saf nizamının toptan değiştiği günümüz harblerinde kılınacak namaza, mezkûr ayetin tam çözüm teşkil edemeyeceği âşikârdır.

3. İdari-Siyasi Saha

İslam'ın, önce doğduğu bölgede tutunabilmesi için, başta Hz. Peygamber olmak üzere, ilk müslümanların Mekkeli kâ-

firlerle yürüttükleri mücadele pek büyük tarihî önemi haizdir. Bu hayati mücadele Mekke'de, evvela müşriklerin zulümlerine sabır göstermekle başlamış, daha sonra onlarla silahlı savaşa kadar varmıştır. Kur'an-ı Kerim'in özellikle 43/Zuhrûf, 86; 2/Bakara, 109; 5/Mâide, 13...; 22/Hacc, 39; 9/Tevbe, 13. ayetlerinde bu safahat takib edilebilir. Bugün için ancak tarihî değeri kalmış bu ayetler arasına, Medinelilerin ve civardaki Bedevilerin Hz. Peygamber'e karşı olan yükümlülüklerini dile getiren ayet de konulabilir. Müslüman görünen münafıkların davranışlarını aksettiren ayetler, keza bu kabildendir. Mesele, Mescid-i Dırar'da namaz kılmamasını emreden ayet⁵ Hz. Peygamber'in hayatıyla kaimdir. Tabiatıyla ondan çıkarılacak hükmün yönlendirici vasfı saklıdır.

Müşrik Arablara karşı açılan mücadelenin son safhasını öğrendiğimiz, 9/Tevbe sûresi adeta onlara karşı verilen askerî bir ultimatomla başlamaktadır. Dört aylık bir müsaade verilmekte, bu müddetin hitamında müşriklerin nerede bulunursa öldürülecekleri söylenmektedir.⁶ Bu ayetlerin dünyadaki bütün müşrikleri hedef almadığını, mezkûr ayetlerin, muvakkat bir zaman dilimindeki Mekkeli müşrikleri kasdettiğini söylemekte hiçbir mahzur yoktur.

4. Askerî Saha

Müslüman toplumun yok edilmekten korunması sadedinde Kur'an-ı Kerim'in verdiği emirlerden birisi, düşmanlara karşı, olabildiğince kuvvet hazır bulundurma keyfiyetidir. Kur'an-ı Kerim'in 8/Enfâl sûresinin 60. ayeti bu hususu dile getirirken bir de müşahhas misal verir: “ومن رباط الخيل = Süvari

⁵ 9/Tevbe, 107-108.

⁶ 9/Tevbe, 1-5.

kuvveti". Hususiyle günümüz harblerinde süvari kuvvetinin cüzi katkısını düşünenler mezkûr misalin mahalli değerde olduğunu, daimilik vasfının 'kuvvet' keliminden ibaret bulunduğunu kabullenmek zorundadırlar.

4.1. Haram Ayda Harb

Şeyhülislam ünvanlı Suriyeli âlim Ebû İshâk İbrâhîm ibn Muhammed el-Fezârî (ö. 186/802) aynı unvanı taşıyan Kufeli allame Sufyân-ı Sevrî'ye (ö. 161/778) haram ayda kıtali büyük günah sayan 2/Bakara sûresinin 217. ayetinden soruyor. Sufyân'ın cevabı şu şekilde olmuştur:

هذا شيء منسوخ، وقد مضى. ولا بأس بالقتال في الشهر الحرام وغيره.

"Bu, mensuh bir hükümdür, geçmişte kalmıştır. Haram ayda veya diğerinde kıtalin hiçbir mahzuru yoktur."⁷

5. Hukuki Saha

5.1. Köle Hukuku

Hiz. Peygamber devri Hicaz'ında, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi insanlar arasında hürlük-kölelik gibi bir sınıf farklılığı vardı. Her ne kadar Kur'an-ı Kerim insanoğlunun mükerrem yaratıldığını,⁸ müslümanların ancak kardeş olduklarını⁹ beyan ediyor ise de, Hiz. Peygamber'in hayatında köleliği kökten yasaklayan bir vahiy gelmiş değildir. Bu açıdan Kur'an-ı Kerim'in, şartların olgunlaşmasını beklediği açıktır. İnsanlığa yakışmaz bu ayıbın ortadan kaldırılmasına yönelik pek çok ayet ve hadîsin mevcudiyeti, köleliğin İslam

⁷ Fezârî, *Kitâbu's-Siyer*, r. 521; Beyhakî, *Sunen*, IX, 12.

⁸ 17/İsrâ', 70.

⁹ 49/Hucurât, 10.

nazarında izalesi gereken bir kurum olduğuna delildir. Fakat asırlarca beklenmiş bu neticeye ulaşıncaya kadar ilgili hukuki mevzûatın askıya alınması da düşünülemezdi. Bu hukuku, olabildiği ölçüde köleler lehine işleten İlahi iradeyi konumuz çerçevesine sokmakta mahzur görmüyoruz.

24/Nûr sûresinin 33. ayetinde, kadın veya erkek köleler hürriyetlerine kavuşmak için, efendileriyle yazılı sözleşme yapmak istedikleri takdirde, bunlara engel olunmaması emredilmektedir.

Keza, 4/Nisâ sûresinin 25. ayetinde, hür mü'min kadınla evlenmeye güç yetiremeyen hür mümin erkeklerin, mümin cariyelerle evlenmeleri istenmekte, şayed bu evli cariyeler bir fuhşiyat işlerlerse, onlara hür hanımlara verilecek olanın yarısı kadar ceza uygulanması emredilmektedir.

Benzerleri çoğaltılabilecek bu kabîl ahkâm ayetlerinin geçici değerde oldukları şübhesizdir. Akli başında hiçbir müslüman hukukçunun, ayetlerde yeri var diye, kölelik kurumunu yaşatmak isteyebileceğine ihtimal vermiyoruz.

5.2. Hicret Yılları Evlilikleri

Hizmet Peygamber'in 622 senesinde Mekke'den ayrılıp Medine'ye yerleşmesine muvazi olarak, karı-koca arasında tek taraflı müslümanlığa geçiş hâdiseleri de yaşanır olmuştu. Mesela hanımları kâfir kalmakta devam eden müslüman kocalar onları boşamak zorunda kalmıştı. Bu durumdan bahseden 60/Mumtehine sûresinin 10. ayeti ayrıca evlilik esnasında yapılmış masrafların karşılıklı olarak iadesini emretmektedir ki, bu ayetin izahında Endülüslü müfessir fakih Ebû Bekr ibnu'l-Arabî (ö. 543/1148) şu değerlendirmede bulunmuştur:

وكان هذا حكم الله مخصوصا بذلك الزمان في تلك النازلة خاصة
بإجماع الأمة

“Allah’ın bu hükmü, icmâ-ı ümmetle, o devire ve o hâdiseye mahsustur.”¹⁰

Aynı sûrenin 12. ayetinde, Hz. Peygamber’e beyat etmek üzere, yurtlarından kaçıp Medine’ye gelmiş hanımların imtihandan geçirilmesi bahis konusudur ki, bu emrin, örneklik vasfı dışında bugün için yürürlüğünden bahsedilemez.

5.3. Katil Cezası

Haksız yere adam öldürmeyi katiyetle yasaklayan Kur’an-ı Kerim, Mekke devrinin bir ayetinde¹¹ bu hususu belirttikten sonra, mazlum olarak öldürülmüş birisinin velisine katili cezalandırma hakkı tanımakta, fakat *فلا يُسرف في القتل* diyerek, öldürüyorken haddin aşılmasını tenbih etmekteydi. Müslümanlar, Medine’de devlet hâline gelince, Mekke devrinin bu şahsen ihkâk-ı hakta bulunma izni devlete bırakılacaktır.

Medine’de bu konuyla ilgili olarak mesela, 4/Nisâ sûresinin 92. ayetine göre, hataen bir müslümanı öldürmenin cezası bir köle (veya esir) azadı ile birlikte, maktulün ailesine ödenecek diyettir.

Düşman bir kavim arasında oturan bir müslümanı öldürmüş müslüman katilin cezasında ise diyet söz konusu edilmekte, sadece köle (veya esir) azadı istenmektedir.

Görüldüğü üzere bu çeşit ahkâmın infazı için Peygamber devri şartlarının ihyası(!) gerekecektir ki, buna da İslam evrensel düşüncesinin engel teşkil edeceği muhakkaktır.

¹⁰ İbnu’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, s. 1776.

¹¹ 17/İsrâ’, 33.

6. Örfler Sahası

İslam'ın doğduğu muhitlerde yaşanan örfi âdetler içinde öyleleri vardır ki, Kur'an vahyi bunlara işaret etmekten uzak kalamamış, çevrenin hoş görülmeyecek bâzı yanlışlarını düzeltme ihtiyacı duymuştur.

Mesela, Medine'de yaşayan müslüman hanımlara Hz. Peygamber'in söylemesi emredilen hususlar arasında şu emir de vardır:

وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ

“Gizledikleri ziynetleri bilinsin için ayaklarını vurmasınlar.”¹²

İlk müfessirler, kasdedilen ziynetin, hanımların ayak bileklerine taktıkları halhal veya boncuklu bilezikler olduğunu söylerler.¹³ O devir Medinesinde görülen bu âdetten habersiz hanımların nazarında bu ayetin değeri ne olabilir? Herhâlde, derler, bu ayak gürültüsü o devir erkeklerini tahrik eden unsurlardan biriydi!

Kur'an-ı Kerim tarafından tenkide uğramış mahalli âdetler sadece hanımların inhisarında değildir.

Mesela, Peygamber devrinin bâzı müslüman erkekleri hac dönüşünde, ihramlı hâlde, evlerine kapılarından değil de, arkadan girmeyi fazilet sayarlarmış! Böyle bir anlayıştaki saçmalığa, 2/Bakara sûresinin 189. ayetinde işaret edilmektedir. Bir diğer örnek için 5/Mâide, 103'e bakılabilir.

Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, başka milletlerde mevcut bunca saçmalıklara Kur'an-ı Kerim'in temas etmeyip misalleri vahiy çevresinden veriyor olmasıdır. Bunun

¹² 24/Nûr, 31.

¹³ Bkz. Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 124.

başlıca sebebi Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatablarının Hicaz Arabları oluşudur. Bu mahalli misaller onların evrensel değerlere ulaşmalarını sağlayacak sıcak örnekler durumundaydı.

Aziz okuyucum,

Buraya kadar verdiğim misallerin dışında Kur'an-ı Kerim'de toplumun hukuki yapısıyla ilgili daha pek çok hüküm yer almakta ve devrimizin gelişmiş toplumlarında bunlardan bâzılarının harfiyen kabulleri hemen hemen imkânsız hâle gelmiş bulunmaktadır.

Mesela günümüzün aydın, yüksek tahsilli hanımından, Kur'an'da var diye¹⁴ kendi cahil biraderinin yarısı değerinde şahid sayılmasını bekleyemezsiniz.

Mesela, kızlara erkek kardeşlerinin yarısı kadar hisse tavsiye eden ayete,¹⁵ müslüman toplumun doktor, mühendis, şirket patronu... olmuş kadınına razı etmeniz mümkün değildir. Onların adalet adına yapılmış bu isyanları acaba Kur'an'ımı yöneliktir denecek olursa, biz bu kanaatte olmadığımızı söylemek durumundayız. Kur'an-ı Kerim'in on dört asır önce-
sindeki mahalli değerlerini birer tarihî gerçekler olarak saklayıp asıl âlemşümûl prensiplerini geçerli hâle getirebilmeliyiz. Bizim inancımız odur ki, Kur'an-ı Kerim'in koyduğu temel prensipler insanoğlunu dünyevi hayatında Allah'a yaraşır kul olabilmeye ulaştıracak ölümsüz ölçülerdir. Bu ölçüler dışında kalacak hiçbir meselenin olabileceğini de düşünmüyoruz. Kavaid-i Külliyye denen bu sahayı bir başka yazıya bırakarak ve aziz okuyucularımıza saygı ve selamlarımızı sunarak şimdilik hatm-i kalam eyliyoruz.

¹⁴ 2/Bakara, 282.

¹⁵ 4/Nisâ, 11, 176.

Diyanet Meselemiz¹

Türkçemizde: “dinin hükümlerine uymak” demek olan diyanet kelimesi, “Diyanet İşleri” tâbirinde tamamıyla ‘din’ anlamında kullanılmıştır. Buradaki ‘din’den kasıd, İslam’dır. Zira Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yahudi, hıristiyan... gibi gayr-i İslami din mensublarına yönelik idari hiçbir hizmeti söz konusu değildir.

İslam dini, bilindiği gibi, insanları, dünya hayatında Allah’a yaraşır kul seviyesine erdirmek için Allah tarafından gönderilmiş mesajların son tezahürünü teşkil etmektedir. Daha önceleri pek çok yazımızda da belirttiğimiz üzere, İslam’ın bu dünyevi vasfı üzerinde gayr-i müslim büyük İslamologlar da birleşmektedir. Namaz, oruç, hacc gibi ibadetler dahi dünyevidir, dünya hayatında yapılacaktır. Dünya insanını İlahi kulluğa yükseltmek için vaz edilmişlerdir. Ahirette bu nevi hiçbir ibadet söz konusu değildir. Dolayısıyla müslümanlık-

¹ *İslâmiyât*, 4 (2001), sayı 1, s. 7-10.

ta din adamı, din dışı adam, ruhani-cismani... gibi ayırımlara kesinlikle gidilemez. Her müslüman, dininin adamı olmak durumundadır. Din adamı رجال الدين tâbiri Abbasiler zamanında devlet lisanına girmiştir. Hz. Peygamber ve ilk halifeler devrinde İslam toplumunda böyle bir tâbirin kullanıldığını biz bilmiyoruz. Ne var ki günümüz Türkiye'sinde sokaktaki bir kimseye: "Din adamı kimdir?" diye soracak olsak, alacağımız cevap her hâlde: papaz, haham, müftü, hoca, kadı, hatib, imam, vaiz, müezzin, hafız, mevlidhan, diyanet reisi, ilahiyatçı... olacaktır. Acaba bu sıfatları taşıyanların dışındakiler ne adamıdır? Mesela terzi, bakkal, mühendis, doktor ne adamıdır? Din dışı adamlarmıdır bunlar?

Biliyoruz ki hristiyan dünyasında kilise mensublarına: *clericatus* (ruhaniler), böyle olmayanlara da: *laicus* (ruhani olmayanlar) denmektedir. Ama İslami anlayışta böyle bir ayırım söz konusu değildir. Mesela, ezan okuyanın ismi müezzindir; namaza başkanlık edenin ismi imam; 'önde duran'dır; bir meselenin idari hükmünü verene kadı denir; vaaz veren: vaizdir... Bütün bunlar bir müslüman toplumda mevcut sosyal vazifeleri yerine getirenlere verilmiş isimler cümlesindendir ve bu vazifeler bunlardan ibaret de değildir. İdeal insanı târif ederken Kur'an-ı Kerim'in defaatle kullandığı amel-i salih, yâni yararlı, güzel iş işleyen herkes, Kur'an'ın emrini yerine getiren kimse, yâni dininin adamı olur. Bunun sarıkla, cübbeyle, şalvarla, frakla, kravatla, doğrudan bir alakası yoktur.

Böyle olunca, Türkiye'de niçin bir Diyanet İşleri Başkanlığı vardır sorusu tabiatıyla akla gelecektir. Bu sorunun cevabı bizi Hz. Peygamber devrine kadar inmeye götürecektir.

Kur'an-ı Kerim nüzûlünün son senelerinde müslümanlar, 'dinde tefakkuh'la meşgul olacak kimselerin yetiştirilmesi em-

rini aldılar² ve bu emir, İslam toplumunda ilim çevrelerinin teşekkülüne önayak oldu. Unutulmamalıdır ki, bu ayetin nüzulünden önce de toplumda imamlar, müezzinler vardı, nasıl ki, demirciler, ayakkabıcılar vs. var idiye. Hz. Peygamber bütün diğer vasıflarının dışında toplumun imamlığını da yapıyordu. Devletin maliyesiyle, ordusuyla uğraşan halife Hz. Ebu Bekir aynı zamanda Medine Mescidi'nin imamıydı... Fetihlere çıkmış ordu kumandanlarının vazifeleri arasında, emrindekilere namaz imamlığı yapmak da vardı.

'Dinde tefakkuh' demek, dini bilmek demektir. İmâm-ı A'zam fikhî târif ediyorken: "Bir kimsenin kendi lehinde veya aleyhinde olan hususu yahud, hak ve vazifelerini bilmesidir." demiş. Dolayısıyla fıkıh her ferdin neyin müsbet neyin menfi değerinde olduğunu bilmesidir. Allah'ın dinini öğreten Kur'an-ı Kerim, mesela bizlere temiz yiyip, temiz içmeyi emrediyor. Bugün, bu noktada karar vermek durumunda olan bir mikrobiyolog, bu ilimden habersiz bir Diyanet Reisi'nden, bir Şeyhülislam'dan hiç şübhesiz daha üstün bir dini değere sahiptir.

Gerçek budur da, bugün din adamı deyince İslam ülkelelerinde niçin sadece yukarıda saydığımız kimseler akla geliyor denebilir. Bunun kısaca cevabı, bizce, müslümanların gayr-i müslimleri taklidlerinde yatmaktadır.

İlk devirlerin İslam kültürü ihtiyacı, devleti İslami anlayışa göre yaşatma vecibesi, İslam devletlerinde bunları bilen kimselerin istihdamını gündeme getirmiş, kadılar Şeyhülislam, böylece vücut bulmuştu. İlk devirlerin üç beş işi birden gören halifeleri devri kapandı, idare ve ilim ayrı ellerde toplandı, ihtisaslaştı, yeni yeni ilmî sınıflar ortaya çıktı. Bu tarihi seyrin

² 9/Tevbe, 122.

teferruatına girmenin yeri burası olmadığı için sözü Cumhuriyet devrine getirmek istiyorum.

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nin 1876 tarihli ilk Kânûn-ı Esâsî'sinin, yâni Anayasa'sının 11. maddesi aynen şöyledir:

“Devlet-i Osmâniyye'nin dini, din-i İslâm'dır. Bu esâsî vikâye ile berâber âsâyîş-i halkı ve âdâb-ı umûmiyyeyi ihlâl etmemek şartıyla, Memâlik-i Osmâniyye'de ma'ruf olan bil-cümle edyânın serbesti-i icrâsı ve cemâat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-ı mezhebiyyenin kemâkân (olduğu gibi) cereyânı devletin taht-ı himâyesindedir.”

İlk Büyük Millet Meclisi, Osmanlı'nın Meşihat'ına mukabil olmak üzere Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ni kurdu ve 1921 Anayasası'nın [Teşkilât-ı Esâsiyye Kânûnu'nun] 20. maddesine Büyük Millet Meclisi'nin vazifeleri arasında ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi (uygulanması) hükmünü koydu. 29 Ekim 1923'teki 364 sayılı kanun tadilatının ikinci maddesinde de “Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâm'dır” ibaresine yer verdi.

Bu tezahürler yeni Türk Devleti'ni İslami devlet hüviyetinde gösteriyordu ki, çok sürmedi, dört ay kadar sonra çıkarılan 429 sayılı kanunla, 3 Mart 1924'te Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti lağvedilip yerine Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği kuruldu. İşbu kanunun birinci maddesi, devletin İslâm'a çizdiği sınırın ifadesi hükmündedir:

“Türkiye Cumhuriyeti'nde muâmelât-ı nâsa dâir olan ahkâmın teşrî ve infâzı TBMM ile onun teşkil ettiği hükûmete âid olup, din-i mübîn-i İslâm'ın bundan mâadâ itikâdât ve ibâdâta dâir bütün ahkâm ve mesâlihinin tedvîri ve müessesât-ı diniyyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir.”

Bundan böyle devletin Diyanet'e gösterdiği meşgûliyet sahası, İslam'ın inanç ve ibadetleri ile cami, mescid, medrese gibi dini kurumların idareleridir. İslam'ın bunun dışında, hukukla ilgili hükümlerine girmek onun vazifesi olmayacaktır, bunlarla Meclis ilgilenecektir. Mesela Kur'an ve Sünnet'in evlenme, boşanma, miras, borçlanma, ticaret vs. hükümleriyle ilgili olarak devletin Diyanet'ten öğreneceği hiçbir şey yoktur. Devlet, mesela, ramazan günlerinin tesbiti işini Diyanet'e bırakabilir, fakat içki fabrikası açarken, domuz çiftliği kurarken, bunlar dinimizce caizmidir, değilmidir diye Diyanet'e danışmaya gerek yoktur. Diyanet bugüne kadar yayımladığı bütün Kur'an meallerinde içki ve domuzun haram oluşuyla ilgili ayetlere yer verdiği hâlde, mezkûr kanunları çıkaranlara en ufak bir târizde bulunmamıştır. Zîra Diyanet, bu gibi hususlarda karar sahibi değildir. O camilere imam, hatib bulacak, bunlara temizlikten, çalışmanın faziletlerinden, namazdan, abdestten... bahsetmeleri iznini verecek, fakat toplumun sosyal problemlerini camie taşımalarına kesinlikle müsaade etmeyecektir.

Kısaca yeni Türkiye, merhum Başgil'in (1893-1967) ifadesiyle, dine bağlı devletle başlamış kısa zamanda devlete bağlı din sistemine dönmüştür. Diyanet Riyaseti siyasi partilerin elindedir artık. Mesela Diyanet'ten sorumlu bir Devlet Bakanı ehliyetine bakmaksızın istediği kimseyi Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirebilir, istediği anda görevden de alabilir. Atanan Diyanet İşleri Reisi, artık cübbe ve sarığı ile sokakta gezebilme hakkına sahip tek imtiyazlı kişidir. Zîra Türkiye'de bu kıyafetle gezebilme hakkı kanunen sadece Reis'e tanınmıştır. Hâlbuki böyle bir ayrıcalığın İslamiyet'le hiçbir ilgisi olmadığı gibi, günümüz insan haklarına uygunluğundan da söz edilemez. Reis'in siyasi iktidara muhalefet edebilmesi artık hiç mümkün

değildir. Bu noktada evvelce yaşadığım bir hatırayı anlatmakta fayda görüyorum. Bundan otuz küsur sene önce, aldığım reislik tekliflerinin ilkinde, arkadaşlarımla yoğun ısrarı üzerine, devrin Diyanet'e bakan Devlet Bakanı merhum Mehmet Özgüneş Bey'i ziyaret etmiştim. Biraz sohbetten sonra esas meseleye geçerek:

“Sayın Bakanım, farz edelim ben Diyanet Reisi oldum. Siz de bana bir iş için tâlimatta bulundunuz. Ben bu tâlimatı eğer uygun bulursam yaparım, bulmaz isem yapmam. O zaman ne olacak?” dedim.

Merhum'un bana cevabı şu oldu: “Eee... yapman lazım.” Tabiatıyla “İş burada bitti Sayın Bakanım,” demiş ve yanından ayrılmıştım.

İşbu zihniyetin değiştiğine dair hâlen herhangi bir bilğim yoktur. Bütün milletin gözleri önünde olan bu gerçek pek tabii olarak aydınlarımızı çözüm aramaya yöneltmektedir. Bugünün Diyanet Kurumu, İslam'ın ibadet hizmetlerini yürütmeye çalışmakta, kanunların izin verdiği ölçüde yazılı-sözlü yayında bulunmaktadır. Bu faaliyette başarı seviyesi de tabiatıyla kurum mensublarının ehliyetlerine bağlı kalmaktadır.

Burada işimiz bağcı dövmek olmadığı için, meselenin esasını ortaya koymakta yarar görüyoruz. Bu esas bize göre yirmi birinci asır Türkiye'sinde İslamiyet'in nasıl anlaşılacağı meselesidir. Bu suale cevap veremedikçe de Diyanet'i şamar oğlanı yerine koymanın âlemi yoktur. Bu sorunun çözüm yeri, bize göre Diyânet değil üniversitedir, özellikle ilahiyat fakülteleri. Ne kadar esef edilecek bir hâdisedir ki, Diyanet'i kuran kanunun akabinde çıkarılmış 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi gereği 1925'de İstanbul Dâru'l-Fünûn'unda [Üni-

versitesi'nde] açılmış olan tek İlahiyat Fakültesi, 1933 Üniversite inkılabıyla kapatılmış, 1949 sonlarına kadar Türkiyemiz ilahiyat fakültesiz yaşamıştır. Hâlen Devrim Kanunları arasında Anayasa'da yer alan bu kanun safahatını bir başka ülkede görebilmek her hâlde muhaldir: Ortada kanun vardır fakat kanunu çıkaranlar onu tatbik etmemişlerdir!

Bugün yirmi birinci asır Türkiye'sinin her türlü ıkellikten kurtulup işi ehline vermeyi emreden Kur'ani prensibe dönmesi, kurtuluşumuzun tek şartıdır. Hamdolsun ki yeyiciliği meslek edinmiş "din adamı!" kılıklı âdemlerin dışında, pırıl pırıl gençlerimiz ehliyetlerini konuşturabilmeyi beklemektedirler. O günleri görmek niyazıyla sevgiler, saygılar.

İslam'ın Dünyevileşmesini Dünyevi Hayatımızın İslamileşmesini?¹

Devrimizde İslam dünyasına yöneltilen en mühim itham, herhâlde onun dünyaya ayak uyduramamış olmasıdır. Gerçekten de, vaktiyle dünyaya nizamat vermiş bir dinin mensubları, bugün, gayr-i müslim dünyanın adeta mahkûmu olmuş hâlde, bu durumlarından çıkabilme arayışı içindedirler. Çözüm acaba gayr-i müslim dünya içinde eriyerek dini değerlerden vazgeçmektemidir, yoksa onlara da hakim olacak yeni bir İslami hüviyet ortaya koymaktamı? Birinci yolu tutmayı kabul edilemez bulanlar, bugün gerçekleştirmek mecburiyetinde oldukları son derece zahmetli bir işle karşı karşıyadırlar: On dört asırlık İslam kültürünü teşrih masasına yatırmak... Gerçekten de bu kolay bir iş değildir. İslam hukukunun şümûlünü çizmeye çalışan yerli, yabancı mütehassısların beyanları, bu de-

¹ *İslâmiyât*, 4 (2001), sayı 3, s. 7-11.

diğimiz şeyin azametini belirtmeye yeterlidir. Bernard Lewis (d. 1916), *İslam'ın Siyasal Dili* isimli eserinde:

“Kutsal İslam Hukuku olarak adlandırabileceğimiz şeriat, insan hayatıyla ilgili bütün konuları kapsar ve bu sebeple de, tabii olarak devlet idaresinin işleyişini bütün yönleriyle ele alır...”²

derken, Ankara Hukuk ve İlahiyat Fakülteleri'nin eski hocalarından Ord.Prof. Sabri Şakir Ansay (1888-1962), aşağıdaki satırlarında işin vüsatını gözler önüne sermektedir:

“Fıkıh, mesela bir kuyunun kaç kova su çıkarmakla temiz olacağı, suların hangi hayvanların hangi ifrazatıyla pis olacağı, nelerin yenip yenmeyeceği, nelerin giyilip giyilmeyeceği hakkında birçok hükümlerden bahsetmiştir ki, bugün bizim, hele bir Garblının hukûk telakkisine tamamıyla yabancısıdır...

Görülüyor ki, İslam'da din, hukûkun da kaynağı olmaktadır. Dinî ve hukûki işler, dağılmaksızın ayrılmayacak surette birbiri içine sokulmuştur. Hukuk ve din hükümleri birlikte, hüküm hâlinde İslam şeriatının muhtevasını teşkil etmiştir. İslam hukukçuları, dinî, siyasi, ahlaki, iktisadi ve zekât gibi mali meseleleri, hatta muaşeret adabı münasebetlerini, dinî bir damga ile din çerçevesi içine almış, bunlara aynı dinî değer ve takdiri vermiş, hepsini dinî gerekçe altında bir tutmuştur.”³

Ansay merhumun bu doğru tesbitleri geçmiş asırlarla sınırlı kalacak da değildir. Kur'an ve Sünnet'in prensip mahiyetindeki beyanları, günümüzdekiler de dâhil dünyanın bütün işlerini İslam'ın kanatları altına almaktadır. İslam hukukunun klasik metinlerinde mesela hava, trafik, basın... gibi

² Lewis, *İslam'ın Siyasal Dili*, s. 48-49.

³ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958, 3. baskı, s. 9 (5)

sahalarda herhangi bir hukuki düzenleme yoksa da, bunları İslami çerçevenin dışında tutmak mümkün değildir. Kur'an ve Sünnet, hakkı, hukuku, adaleti, ehliyeti, dürüstlüğü, iyiliği, güzelliği, faydalıyı... dünyevi hayatta hakim kılmayı emrettiğine göre, bu ölçülere uyan her hareketi, her düşünceyi ve düzenlemeyi İslami saymak ve bu yolda hareket etmek zaruridir. Ama günümüzde Kur'an ve Sünnet prensipleriyle uyumlu bir dünyevi hayat nasıl kurulacaktır? İşte bütün mesele buradadır ve 21. asır İslam dünyası bu meselede önce geçmişini değerlendirmek vazifesiyle karşı karşıyadır.

Bu değerlendirmenin en mühim maddesini Kur'an ve Sünnet hükümlerinin zamani, mevzii olanlarının, yâni furûattan sayılanlarının ve dolayısıyla değişime açık olanlarının sınırını çizebilmek teşkil etmektedir. Günümüz İslam dünyasının baş meselesi bence budur ve bunun çözümü de, diğer yazılarımda defaatle belirttiğim üzere, on dört asırlık İslam kültürünün ilmi tahlil ve tenkidini gerekli kılmaktadır. 2/8. asırda usûl âlimlerince, bilhassa İmâm-ı Şâfi'î (ö. 204/820) ile kuvvetlenen, nassların değişmezliği düşüncesi, Osmanlı son dönemi fakihlerinin *Mecelle'sine* bile girmiş, "Mevrid-i nassda ictihâda mesâğ yokdur" hükmü, pek çok sahada hukuki gelişmeye engel teşkil etmiştir. Hâlbuki bugün İslam kültürü sahasında yapabildiğimiz kısıtlı araştırmalarla bile ortaya çıkmaktadır ki, daha İslam'ın ilk asrında, Kur'an-ı Kerim'in hukuki ayetlerini, değişen şartlara göre yorumlayan âlimler bulunmakta, bizim *Mecelle'mizin* adı geçen hükmü, onlar tarafından hükümsüzlüğe mahkûm edilebilmektedir. Bundan on beş sene kadar önce, editörlüğünü yaptığım *İslâmî Araştırmalar* dergisinin ilk sayısında yer almış olan yazımın sonunda bir misal vermiştim. Sonradan anladım ki, İstanbul'da basılmış bir tefsîrden naklet-

tiğim bu misale daha önce işarette bulunmuş hemen hemen tanıdığım hiç kimse yoktu. Bu misal son derece çarpıcıydı.

Kur'an-ı Kerim'in 5/Mâide sûresinin 5. ayetinde Allah'ın helal kıldığını söylediği Ehl-i Kitab hanımıyla evlenebilme hakkı, daha ilk asrın son yarısında, otorite bir İslam âlimi tarafından ortadan kaldırılabilir. Bu âlim Mekkelî Atâ' ibn Ebî Rebâh Eslem'dir.

İmâm-ı Atâ' 26-114/647-732 senelerinde Mekke'de yaşamış, pek çok Sahabiden rivayette bulunmuş, Zuhri, Ebû Hanîfe, Evzâî, Şâfiî, Ebû Cafer Muhammed Bâkır gibi en büyük Tâbiî âlimlere ilmi kaynaklık etmiş bir tefsir, hadîs, fıkıh otoritesidir.

İmâm-ı Ebû Hanîfe, Atâ' hakkında şöyle diyor:

ما رأيت في من لقيت أفضل من عطاء...

Tanıdığım [âlimler] arasında Atâ'dan daha faziletlisini görmedim..."⁴

İmâm-ı Şâfiî, *el-Umm*'ünde, bir görüş naklettikten sonra şu takdirde bulunuyor:

هذا قول من هو خير مني يعني عطاء ابن أبي رباح

...Bu görüş, benden daha hayırlı olan Atâ' ibn Ebî Rebâh'ındır."⁵

Herevî *Zemmu'l-Kelâm*'ında,⁶ Beyhakî, *Menâkıb*'ında,⁷ Şâfiî'den şu tesbiti nakletmektedir:

ليس من الطابعين أحد أكثر إتباعاً للحديث من عطاء

Atâ'dan daha fazla hadîslere uyan bir Tâbiî yoktur."

⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XX, 79-80; XXIX, 445.

⁵ Şâfiî, *Umm*, VII, 61 (67); Beyhakî, *Sünen*, X, 67; Beyhakî, *Menâkıb*, II, 501.

⁶ Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, r. 373.

⁷ Beyhakî, *Menâkıb*, I, 500.

Atâ'nın İslam kültüründeki yerini belirtmekte bu beyanları yeterli görerek, onun yukarıda bahsettiğim *Mecelle* hükmünü yıkan görüşünü tekrar hâtırlatacağım: Atâ', mezkûr ayetle ilgili olarak, Râzî tefsirindeki şekliyle şöyle söylemektedir:

إنما رخص الله تعالى في الزوج بالكتاية في ذلك الوقت لأنه كان في المملكات قلة. وأما الآن ففيهن الكثرة العظيمة فزالت الحاجة فلا جرم زالت الرخصة

“Allahu Teala kitabı [Tevrat, İncil gibi ilâhi kitab mensubu] hanımlarla evlenmeye [bu ayetin nazil olduğu] o vakitler ruhsat verdi. Çünkü müslüman hanımlar az idi [erkek nüfûsuna yeterli değildi]. Fakat şimdi hanımlar pek çoğaldı, [başkalarına] ihtiyac ortadan kalktı, dolayısıyla da [Allah'ın verdiği] bu ruhsata lüzum kalmadı.”

Fahruddîn-i Râzî'nin (ö. 606/1210) reddetmeden naklettiği bu ibareye, Nizâmuddîn-i Neysâbü'rî'nin (ö. 728/1328) *Garâibu'l-Kur'ân*'ında da kısaca işaret edilmektedir.

Dikkatten kaçmamıştır ki, adı geçen ayet, **اليوم أحل لكم** [Bugün size helal kılındı] diye başlamakta, Ehl-i Kitab hanımı almayı ruhsat değil helal saymaktadır. Nitekim pek çok Sahabinin Ehl-i Kitab hanımı aldığı da bilinmektedir.⁸

Atâ'dan daha önce, bu helali bâzı zaruretlere binaen kaldırtanlar da olmuştur. Mesela Hz. Ömer'in, hicri 14. senede (milâdî 635) Medain'e vali olarak gönderdiği Huzeyfe'den, Medain'de aldığı Ehl-i Kitab menşeli hanımını, helal saydığı hâlde, boşanmasını talep ettiği, Taberî'nin tarihinde yazılıdır.⁹

İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'inde yazdığına göre, Emevi halifesi Abdulmelik, muhtemelen 75/695 sene-

⁸ Bkz. Âbdurrezzâk, VIII, 176-. İbn Ebî Şeybe, III, 462-.

⁹ Taberî, *Târîh*, I, 2374-5.

sindeki haccı esnasında Mekke'de buluştuğu Atâ'ya aynı konuyu açtığında ondan benzer cevabı almaktadır:

كان ذلك و المسلمات قليل

“O zaman öyleydi, zira müslüman hanımların sayısı azdı.”¹⁰

Her ne kadar İmâm-ı Atâ'nın görüşüne katılmayacaklar bulunabilecek ise de, kimsenin inkar edemeyeceği gerçek, Kur'an-ı Kerim'in helal saydığı bir fiilin, yâni bir muamelat ayetinin, illetteki değişme sonucu değiştirilebileceğini kabul eden İslam idareci ve âlimlerinin daha ilk asırda mevcut olduğu keyfiyetidir.

* * *

Hadîs kaynaklarımızda, Hz. Peygamber'in bâzı söz veya uygulamalarıyla ilgili olarak da benzer görüş ve uygulamalara rastlamak mümkündür. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, *Mecelle*'mizin ve ona kaynaklık edenlerin dediği gibi, muamelat, bir donmuş hükümler yığını değildir. İslam; Kur'an ve Sünnet'in prensipleri ışığında kıyamete kadar beşeriyetin dini olma imtiyazına sahip bulunmaktadır; yeter ki, onun prensipleri, asırların bıraktığı tortulardan arındırılarak ortaya konulabilsin. İşbu vazgeçilmez vazife, tekrarlayalım: İslam'ın on dört asırlık muazzam kültür birikimini değerlendirecek ilim erbabının himmetini beklemektedir. Devirlerin değişimine cevap veremez hâle gelmiş bir fıkıh müdevvenatını kaldırıp, terceme kanunlara başvurulmuş olmasını bir çözümmüş gibi görenler, maalesef Kur'an ahkâmının güzel tarafını da göremez olmuşlardır.

“İslam Hukukunun Ana Hatları” başlıklı değerli makalesinde¹¹ Medeni Hukuk profesörlerimizden merhum Şakir Berki,

¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, r. 16158.

¹¹ *AÜİFD*, 19 (1973), s. 35.

İslam miras sistemiyle bugünkü miras sistemi arasındaki farklardan bahsederken, bakınız İsviçre Medeni Kanunu'nun ve de ondan terceme bizdekinin, ana-babaya ne derece ahlaki(!) bir yaklaşım sergilediklerini ne güzel tesbit etmektedir:

“İslâm hukukunda ana baba da birinci derecede mirasçılardır; yâni bunlar mûrisin çocukları ile terekeyi birlikte paylaşırlar. Modern beşerî miras sisteminde ana baba ancak mûrisin çocukları veya torunları bulunmadığı takdirde kanuni mirasçıdır. Bu hukuk sistemlerine göre miras bırakanın çocuğu veya bunların fûruu, yâni mûrisin torunları varken, ana baba fakru zarurette olsalar bile terekeden hiç bir şey almazlar. İslâm hukuku, ana babanın çocukları için (mûris) ömür boyunca katlandıkları fedakârlığın karşılığı olarak onları evladlarının ölümünde torunları ile birlikte mirasçı kabul etmiştir. Kayda şâyandır ki, modern beşerî miras sistemlerinde ana baba, ölenin evladlığı ile bile içtima edemez. Yâni bir ana baba, ölen çocukları evladlık bırakmış ise, bütün miras evladlığa gider, ana babaya terekeden hiçbir şey verilmez. Mesela bir kimse, ölmeden bir gün evvel bir şahsı evlad edinse, tereke olarak bir milyon lira bıraksa, ana babası hayatta olup, fakru zaruret ummanında yüzse, bir milyonluk tereke evladlığa aid olur, ana baba hiçbir şey alamaz. Keyfiyet İsviçre ve onu bu hususta da aynen takib etmiş olan Türk Medenî Kanunu'nda da aynıdır. Şurada açıkça ifade gerekir ki, her iki kanunun izâfî, yâni hükmen, sözde bir evladı kanunen mirasçı addetmesine karşılık hakikî ana babayı bununla birlikte bile evladının mirasçısı addetmemesi tam mânasıyla tenkide şâyan hususlardandır. Kaldı ki evladlık, hakikî ana babasındaki mirasçılık hakkını da zâyî etmez. Bu kadar imtiyazlı evladlıkla evlad edinenin ana babasını mirasta içtima ettirmemek haki-katen kolaylıkla kabul edilebilecek hususlardan değildir.”

Bunları okuduktan sonra, İsviçre Medeni Kanunu aşkına ana babasının hakkını yok eden bir kimsenin ne derece medeni olabileceğini bendeniz gibi sizlerin de takdirden aciz kalacağınızdan eminim. Medeni hukuk ordinaryüs profesörlerimizin bu endişemizi nasıl giderebildiklerini doğrusu merak ediyorum.

Türkiye’imizde İslam’ı sadece Allah’la kul arasında bir mesele olarak kabul edenler, akılları sıra meseleyi hâlettik zannettiler. Mesela Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “İslam Hukuku ve Arap Memleketleri” başlığı altında 19.07.1967 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*’nde yayımlanan makalesinin sonuç bölümünde:

“Dini yalnız ibâdete hasretmek, dünya işlerini düzenleyen hukûk kurallarını dinden ayırıp lâikleştirmek, bugünkü toplumlar arasında taassuptan uzak, sömürgelikten uzak, bağımsız ve Medeni yaşayabilmenin çok önemli bir şartıdır. Bütün Türkler bunu böyle bilmeli, taassup ve gericiliğe heves etmemelidir.” tavsiyesinde bulunurken, yukarıdaki Medeni Hukuk’un medeni(!) maddesine arka çıkıp çıkmadığını bilmek isterdim. Bu zatlar aslında kendilerinden öncekilerin zihniyetini devam ettiriyorlardı. Türkiye’de, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni ancak 1950 arifesinde açabilenler de bu zihniyette idiler. Fâlih Rıfki Atay’ın 26 Kasım 1967 târihli *Dünya Gazetesi*’nde yer alan bir “Pazar Konuşması”nda söyledikleri de bunu doğrulamaktadır:

“Rahmetli Şemseddin Günaltay bana demişti ki: –İlahiyat Fakültesine fıkıh dersi koymadım: Çünkü fıkıh dünya işleri ile ilgili mensuh hükümlere dayanmaktadır.”

Falih Rıfki, *Atatürkçülük Nedir?* isimli kitabında da aynı konuyu şöyle aktarıyor:

“Rahmetli Şemsettin Günaltay kalabalığa çıktığı vakit sof-
ta, bizimle baş başa, aydın bir din bilgini idi. İlahiyat fakül-
telerini kurduğu vakit: ‘Fıkıh dersi koymadım, çünkü fıkıhın
temeli Kur’an’ın muâmelât âyetleridir. Bu âyetlerin hepsi de
mensuhtur, demişti.”¹²

Günaltay (1883-1961) bu son cümlesinin delillerini keşke
kendisi yazmış, bizlere öğretmiş olabilseydi!

Bilindiği gibi kendisi, 1949’da Ankara İlahiyat Fakültesi’nin
açılmasına karar veren hükümetin ordinaryus profesör başba-
kanı idi. Vaktiyle *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilu’r-Reşâd*’daki yazı-
ları ve İslam tarihi, felsefesi sahasında yayımladığı kitablarıyla
meşhur olmuş bir İslam yenilikçisi idi.

Ondan beklenen hizmet, İlahiyat Fakültesi’ne fıkıh dersini
sokmamak, içeride başka dışarıda da başka görünmek değil;
bilakis, bu fıkıhın, İslam ülkelerinin hukuki ihtiyaçlarını niçin
karşılayamadığını ve ne olması gerektiğini ortaya koyabilmek
gayesiyle, her ilimden daha fazla incelenmesine imkân sağla-
mak olmalıydı.

Aziz Okuyucum,

“Medresemiz çürümüş, yetersiz kalmış, hukuku geliştire-
memiş” demek kolay, fakat varılan bu neticeye sebep olan
âmilleri tesbit etmek zordur. Bu zorluğu aşmanın yolunu so-
racak olursanız:

Bendeniz bunun cevabının, hızlandırılacak İslam kültürü
araştırmalarında yattığını söylemekle yetineceğim. Zira, bu
meselenin çözümü, bâzılarının zannettiği gibi, kravat takmak
ve başları açmak değil; İslam’ın temel prensiplerini bütün
dünya umurunda ve hayat sahalarında işler hâle getirmektir.

¹² Falih Rıfkı Atay, *Atatürkçülük Nedir?*, İstanbul 2006.

Hâlen milyarları bulan bir nüfusa sahip İslam âleminin, arz ettiği perişanlıktan kurtulup dünyaya kendisini kabul ettirebilmesi, ilimden başka bir yolla mümkün değildir. Günü kurtarmaktan başka endişeleri olmayan müslüman idarecilerden bu yolda bir himmet beklenemeyeceği inancında olanlar, İslam'ın ilk asrının fî sebîlillah çalışmış âlimlerini örnek almak durumundadırlar. Allah yardımcıları olsun.

Gayr-i Müslime İslami Davranış¹

Müslüman tefekküründe asırlardır münakaşası yapılmış meselelerden birisi günümüzde de canlılığını korur hâldedir: İdari sahada olsun, şahsi işlerde olsun, gayr-i müslimlerle işbirliği caizmidir?

Hız. Peygamber'e risalet hayatı boyunca yön veren birçok ayette, müminler ile ötekiler arasına bir çeşit çizgi çekilmiş olduğunu biliyoruz. Mesela, müminler kendilerinden başkalarını sırdaş edinmeyeceklerdir (3/Âl-i İmrân, 118); Müşrikler, (Medine'ye) Allah yolunda hicret etmedikçe, dost ve yardımcı olarak kabul görmeyeceklerdir (4/Nisâ, 89); Keza müteakib 144. ayetle, müminleri bırakıp, kâfirlerin veli kılınması, başa geçirilmesi yasaklanmaktadır. Daha sonra gelen bir ayette (5/Mâide, 51), din unsuru dâhil edilerek: yahudi ve hıristiyanları veli (dost, başkan) edinmemek emri verilmekte, bunların birbirlerinin velileri olduklarına işaretle, yahudi ve hıristiyanları veli edinen kimsenin onlardan sayılmak durumunda kalacağı

¹ İslâmiyât, 7 (2004), sayı 2, s. 7-8.

belirtilmektedir. Zira Peygamber devri Ehl-i Kitab ve kâfirleri, müslümanların dinlerini eğlence ve oyun yerine koymaktadırlar (5/Mâide, 57).

Fakat, ne kadar dikkate şayandır ki, karşı taraftan gelebilecek tehlikeye tedbir alınırken, onlara iyilikte bulunma kapısı açık bırakılmıştır. Risaletin son senelerinde nazil olmuş bir ayette ifade edildiği üzere (60/Mumtahine, 8), müslümanları ortadan kaldırmak gayesiyle harb açmamış, onları vatanlarından çıkarmamış gayr-i müslimlere iyilik yapmayı, adil davranmayı Allah yasaklamamakta, hatta, Kur'ani bilgiyi teyid gayesiyle, Ehl-i Kitab âlimlerine başvurulmasını teklif bile etmektedir: “Bilmiyorsanız ehl-i zikre sorunuz!” ayeti (16/Nahl, 43) geçmiş peygamberler hakkında bilgisi sınırlı olan o devir müslümanlarına müracaat kaynağı olarak yahudi ve hristiyan âlimlerini gösterir.

İşte, kısaca hatırlattığımız bu ilahi emirlerin ışığındadır ki müslümanlar, kendi hâlinde yaşayan hiçbir dinsiz veya Ehl-i Kitabı yok etmek gibi bir düşünceye kapılmamışlar, onların İslam ülkelerinde günümüze kadar serbestçe hayatlarını devam ettirmelerini sağlamışlardır.

İlk İslam devletlerinin bâzı idari kademelerinde Ehl-i Kitabdan isimler buluyor olmamız, sulhtan yana olan yetenekli gayr-i müslimlere kapıların açık tutulmuş olduğuna en açık delildir ki bu anlayışın son Osmanlılarda aynen devam ettiğini söylemekte mahzur yoktur. Mesela İttihâd ve Terakkî kabinelerinde Nafia Nâzırı (Bayındırlık Bakanı) Ermeni Hallaçyan Efendi'dir. Sadrazam Kâmil Paşa hükümetinde Hariciye Nâzırı (Dış İşleri Bakanı) Ermeni Noradonkyan Efendi'dir.²

² Şeyhülislam Cemâluddin Efendi, *Hâtırât-ı Siyâsiyye*, İstanbul 1918, s. 45-52.

1911 senesi Osmanlı Devlet-i Aliyye'sinin Orman ve Madenler Bakanı Mavrokor Dato Efendi'dir ki, bunların misalini hıristiyan dünyası gösterebilmişmidir dersiniz? Bunun cevabını, inşallah ilerde gösterir şeklinde vererek şunu söylemek isterim ki, İslam düşüncesinde, hayra hizmet şartıyla, hiçbir şeyin veya kimsenin aslına bakılmamış, bulunabilen her asli değerden istifadeye çalışılmıştır.

“Hikmet müslümanın yitiğidir, nerede bulursa alır,” kelam-ı hakîmini şiar edinen ilk devir âlimleri yeni fethedilmiş ülkelerde buldukları kitapları korumaya almış, onlardan faydalanmayı ihmal etmemişler, hatta onların Batı dünyasını aydınlatmasına bile vesile olmuşlardır. Şayed müslümanlar geçmişinin bu aydınlık yolunda ilerlemeyi sürdürebilselerdi, bugün gayr-i müslimlerin birtakım kriterlerine, müktesebatlarına muhatab olmak zilletine düşmez, mesela, Osmanlı Kânûn-ı Esâsî'sinin (Anayasasının) 19. maddesini Avrupalı idarecilerin önüne çoktan sürmüş olurdu. Bilindiği gibi bu madde, devlet memuriyetini, dini, cinsiyeti ne olursa olsun, her ehil vatandaşa açık tutuyordu.

Bizler de şunu bilmeliyiz ki, müslümanlık, ilim, ahlak ve sorumluluk demektir; müslümanlar, herkesten önce bunlara sahip olmak durumundadır. Bu seviyenin şuuruna erişmeyi cümleye nasib kılmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyor, selam ve saygılar sunuyorum.

Endülüs'e Borcumuz¹

İnsanlığa hidayet kaynağı olarak gönderilmiş Kur'an-ı Kerim'i uygulamakla mükellef İslam Peygamberinin, bu vazifesi icabı, daha 6/628 senesinde yaptığı Hudeybiye anlaşmasının akabinde, zamanının komşu devletlerine İslam'a davet mektupları göndermiş olduğu mâlumdur. Her çeşit hayırlı işin dünya hayatında üstün gelmesini hedef alacak, çirkinin yerine güzeli koymayı gaye bilecek bir ümmetin,² mezkûr davet mektuplarının meramını anlamış kimseler olarak, ilk fırsatta ülkeler fethine girişecekleri muhakkaktı. Çünkü İslam nîmetini bütün insanlığa nail kılmak durumundalardı. Bu nîmetin mahiyetini anlatabilmek, başta İslam kültürüne sahip olmayı gerekli kıldığı içindir ki, ilk müslüman mücahidlerin arasında pek çok ilim erbabının yer aldığını görüyoruz.

İslâmiyât'ın 7. cilt 3. sayısında bâzı cebheleriyle ele alınmış olan Endülüs, İslam siyasi ve kültürel tarihi açısından olduğu kadar, dünya tarihi açısından da bu vâkıanın müstesna bir misalini teşkil etmektedir.

¹ *İslâmiyât*, 7 (2004), sayı 3, s. 7-10.

² 3/Âl-i İmrân, 104.

Bilindiği üzere, Hz. Peygamber'in vefatlarının 78. senesinde, miladi 710'da, müslüman öncü kuvvetleri İspanya'ya ayak bastılar. Yaklaşık sekiz yüz sene boyunca Avrupa'nın Batısında İslam'ın bayraktarlığını yaptılar. O devirler, karanlıklar içindeki Avrupalılara ışık oldular. Bunun için de, başta kendilerini ilmî sahada yükseltmeyi vazife edindiler. Doğu İslamı'nın kültürel kaynaklarını, her imkânı kullanarak İspanya'ya taşımaya ve geliştirmeye çalıştılar. Endülüs tarihinin en büyük uzmanlarından muasır bir âlimin zikretmeden geçemediği bir habere göre, mesela Emîr II. Abdurrahmân, Abbâs ibn Nâsîh isimli Kurtubalı bir âlimi, Yunanlılar ve İranlılar vasıtasıyla Arablara intikal etmiş ilmî eserleri elde edip getirmesi için Irak'a göndermiştir.³ O devirler Avrupalısının aklına sığmayacak bu çeşit gayretler sonunda İspanya çok yönlü bir kültür merkezi olmak seviyesine ulaşarak cahil Avrupalının bile cazibe kaynağı hâline geldi.

Bu muhteşem medeniyetten nasıblenebilmek için o devir Avrupalısı Arabcayı ve İslami ilimleri öğrenmek zorunda kaldı. Bu gayeyle Sicilya ve İspanya başta olmak üzere Avrupa'nın pek çok merkezinde mektebler açtılar. Müslümanların yazdıkları eserleri terceme etmek, müslüman mekteblerinde talebelik yapmak zorunda kaldılar. Avrupalının bu kültürel mahkûmiyeti, Endülüs'ün yok edilişi devirlerinde bile devam ediyordu. Nitekim 13. asrın Kostilya kralı X. Alphonse, Endülüs müslüman kültürünün bütün değerli eserlerini terceme ettirme kararı almış, bu yolda müslüman, hıristiyan ve yahudi pek çok âlimi vazifelendirmiş, 1254 senesinde Séville [İşbiliyye]'de bir "Arab ve Latin Tedkikleri Enstitüsü" kurmuştur.

Meşhur İngiliz âlim Sir Thomas Arnold (1864-1930), aslı *The Preaching of Islam* olan ve Türkçesi, Halîl Hâlid merhu-

³ Lévi Provençal, *La Civilisation Arabe en Espagne*, s. 65, 94.

mun himmetiyle 1924'te *İntişâr-ı İslâm Târîhi* ismiyle yayımlanmış bulunan klasik eserinin beşinci faslı başında şunları belirtmektedir.

“Arablar İspanya'ya İslamiyet'i 711'de getirdiler. 1502 senesinde Ferdinand ve Isabelle çıkardıkları fermanla bütün İspanya'da İslamiyet'i yasakladılar. Bu iki tarih arasında geçen asırlar zarfında müslüman İspanya'da ortaçağların en parlak tarih sahifeleri yazılmıştır ve bunun tesiri Provence üzerinden diğer Avrupa ülkelerine yayılarak şiir ve kültürde yeni bir kalkınma yaratmış ve hristiyan ilim talibleri Rönesansı vücuda getirecek fikrî zihniyeti bu müslüman İspanya'dan almışlardır.”

Ne var ki, İslam ile o devirler hristiyan düşüncesi arasındaki farkı bu insaflı hristiyan Sör böyle ifade ederken, Louis Bertrand isimli bir Fransız âlim yazdığı *İspanya Tarihi*'nde (1932) müslüman hakimiyetinin İspanya için: “*Un grand malheur* = büyük bir felaket” olduğunu söylemekten utanmamıştır. Fransa'nın Cezayir'e yaptıkları için verilebilecek bu hükmün sahibine hak ettiği cevap, memnuniyetle belirtelim ki yine bir Fransız'dan, E. Lévi Provençal'den (1894-1956) gelmiştir. Provençal, Cezayir doğumludur ve müslüman İspanya'nın en büyük tarihçisi sayılır. 3. baskısı 1961'de yapılmış, *La Civilisation Arab en Espagne = İspanya'da Arab Medeniyeti* isimli eserinde (s. 156-158) bu cevabı hem de bir İspanyol âlime verdirtmektedir: Madrid Üniversitesi Rektörü, Büyükelçilik ve Dışişleri Bakanlığı, her şeyden önce yüksek seviyede bir tarihçi olan Cl. Sánchez-Albornoz'a. Bu zat şöyle diyor:

“Bugün artık ortaçağın zifiri karanlıkları bahis konusu değildir, fakat, yerlerde sürünen zavallı ve düşkün bir Avrupa'nın karşısına [Albornoz II. Dünya Harbi'nin sonunda söylüyor bun-

ları] müslüman İspanya'nın muhteşem medeniyetini koymak gerekiyor. Arab tedkiklerinin üstadları [Ribera, Asin, Gomez Morena... gibi] bizlere bu İspanyol-Arab kültürünün muhtevası, derinliği ve ihtişamı üzerinde her defasında yeni ufuklar açmaktadır. Onlar, felsefenin, ilmin, şiirin, hristiyan Avrupa'nın bütün kültürünün teşekkülünde bu İspanyol-Arab kültürünün kesin yere sahip olduğunda haklılıklarını söylemişlerdir.”

“Yine onlar göstermişlerdir ki bu kültürün tesiri ortaçağ düşüncesinin en yüce tepelerine, Saint Thomas ve Dante'lere ulaşmıştır...”

Bu gerçeklerin müdafaasında, müslümanların değil de, başkalarının rol oynadığını görmekten, benim gibi siz okuyucularımın da üzüntü duyduğunu hissetmiyor değilim. Endülüs sonu Avrupalısının arz ettiği çerçeveye günümüzde bu defa bizlerin yerleşmiş olduğunu görmenin herhâlde sevinilecek tarafı yoktur.

Türkiye müslümanları, tarihi İslam kültürünü dünyaya tanıtmak ve bunun için de, gerekli ilmî çalışmaları yapmak noktasında maalesef çok gerilerde kalmışlardır. Hususiyle İspanya İslamîyet'i sahasında behre sahibi olmuş birkaç değerli âlimimizin, şimdilik, adedlerinin çoğalmasını diliyor ve ilk merhalede onlardan tenkidli tercemeler beklediğimizi ifade ediyoruz. Mâlum olduğu üzere Endülüs kültürü ile ilgili olarak Fransızca yayımlanmış pek değerli eserler bu dili bilmeyen Türk aydınının istifadesi dışındadır.

Mesela R. Dozy'nin, 1932'de yenilenmiş üç cildlik *Histoire des Musulmans d'Espagne* = *İspanya Müslümanları Tarihi* isimli Fransızca eseri, keza E. Lévi Provençal'ın *Histoire de l'Espagne Musulmane* = *Müslüman İspanya'nın Tarihi* isimli 1950'de yeni

baskısı yapılmış üç cildlik Fransızca kitabı bunlardandır. Klasikleşmiş bu eserler en kısa zamanda Türkçeye aktarılmalıdır.

Yabancıların yanı sıra, aynı konuda Arabca yayımda bulunmuş müslüman âlimlerin ilmî eserlerine de ihtiyacımız olduğu inkâr edilemez. Bu kabilden olarak mesela Abdurrahmân Alî el-Haccî'nin, 1987'de 3. baskısı çıkan 600 kûsur sahifelik *et-Târîhu'l-Endelûsî* isimli pek değerli çalışmasına öncelik verilebilir.

Tarihî eserlerin dışında ilahiyat ve felsefe sahasında bile el atılmayı bekleyen yağınla eser vardır.

Mesela Ernest Renan'ın (1823-1892), 1852'de ilk baskısı çıkan ve Fuad Sezgin hocamızın "Avrupa'da Arabo-İslamik ilimlerin kabulünü ve hazmedilişini canlı bir şekilde anlatan kitab" olarak değerlendirdiği İbn Ruşd hakkındaki değerli eseri, 1957'de Arabcaya, 1977'de İspanyolcaya çevrilmiş olduğu hâlde henüz Türkçemiz iltifatına mazhar olamamıştır.

Mesela, Batı Avrupa'nın müstakbel fikri gelişiminde, İspanya müslümanlığının hakim katkısını belirtmekten kendisini alamayan Provençal, "hıristiyan sufizmi" temsilcisi Raymond Lull'ü (ö. 1315), İspanyalı Muhyiddîn ibn-i Arabî'nin (ö. 1240) müridi olarak gösterir.⁴

Ne var ki, Sünni dünyamızı bile yazdığı eserlerle karıştırmış İbn Arabî'miz İspanya'dan kalkıyor, Konya'mıza kadar geliyor, *Futûhât*'ının müellif hatlı olanına İstanbul sahib çıkıyor, fakat bu büyük adam hakkında en hacimli ilmî eserler hâlâ Batılılardan geliyor! Bunu kabullenebilmek mümkün olmasa gerektir. Daha 1931'lerde şöhretli İspanyol müsteşrnkı Miguel Asin Palacios (1871-1944), İbn Arabî'nin eserlerindeki sufilik

⁴ Lévi Provençal, *La Civilisation Arabe en Espagne*, s. 147-8.

üzerine, ana dilinde, büyük bir kitab yayımlamıştır. 1982'de Fransızcası çıkan bu mühim çalışmanın ismi: *Hıristiyanlaştırılmış İslam*'dır.

Başta Türk ilahiyatçıları olmak üzere, aydınlarımızın bu yoldaki eserleri tanımak ve onların değerlendirilmelerini yapmak vazifeleri yokmudur? Gayr-i müslim dünyayı İslam konusunda yanılanlarla başka hangi yoldan mücadele edilebilecektir dersiniz?

Sadece kültür tarihi ve ilahiyat sahasında değil, güzel sanatların her dalında da Endülüs medeniyetinden öğrenilebilecek pek çok şey vardır. Mesela bu medeniyetin edebî mahsulleri kanaatimizce Türkiye'de henüz tanınmamaktadır. Batı dünyasının çoktan istifadesine sunulmuş edebî eserleri bizde de görebilmek hayal olmaktan çıkmalıdır.

İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi çok yönlü bir allamenin *Tavku'l-Hamâme*'sini İngilizler 1931'de, Almanlar 1941'de, Fransız ve İtalyanlar 1949'da kendi dillerinden okuma imkanına kavuşmuşlarken, onun biz dindaşları bu şaheseri okuyabilmekten son senelere kadar mahrumduk.

Keza onun 1961'de yayımlanmış *Kitâbu'l-Ahlâk ve's-Siyer*'-ini kendi dilinde okuyabilen Fransız'a biz Türkçe konuşanlar yine gıpta ile bakmaktayız.

AB'ye girme gayretleri içinde olan bir Türkiye'nin yakın gelecekte karşılaşacağı en hayati ilmî mücadele, bence, hıristiyan-İslam düşüncesi etrafında cereyan edecektir. Bu bakımdan bin küsur senelik bir geçmişin elekten geçirilmesi vâkıasıyla karşı karşıya olduğumuzun şuurunda olarak gerekli ilmî faaliyete imkân sağlanması en halisane dileğimizdir. İnşallah kulak verenler çıkar diyelim.

Avrupalılaşma Maceramız¹

Batı dünyasının asırlar boyu İşlam'ın temsilcisi olarak gördüğü Osmanlı Devleti, on altıncı asrın sonlarından itibaren bu dünyaya karşı yitirmeye başladığı üstünlüğünü tekrar kazanabilmek için onları tanımak, onların ilerleme yollarını öğrenmek ve uygulamak durumunda kalmıştı. Hususiyle III. Sel m ve II. Mahmûd'un 19. asırdaki saltanatları askerî, idari yönden Avrupa'yı taklid hamleleriyle geçti. 19. asır Abd lmec d devrinde ise Mustafâ Reş d Paşa'nın baş mimarlığını yaptığı Tanzimat-ı Hayriye hareketi bizzat devletin  n ayak olduğu kanunlaşma hamlelerine öncelik verdi. Hastalığımızın resmî teşhisi, son asırlarda İşlam'a l yık bir hayattan uzaklaşılmış olmasıydı. Bunun en sağlam ifadesini 2. Mahmûd devrinde, 1247/1831 yılından itibaren çıkmakta olan Osmanlı resmî gazetesi *Takv m-i Vek yi*"de, 25 şa'ban 1255 / 3 Kasım 1839 Tanzimat Fermanı'nın takdiminde buluyoruz. Sultan Abd lmec d burada şöyle demektedir:

   mleye ma'l m olduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin bidayet-i zuh rundan beri ahkâm-ı cel le-i Kur'aniyye ve

¹ *İşl miy t*, 7 (2004), sayı 4, s. 9-16.

kavânîn-i şer’iyyeye kemâliyle riayet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet u miknet [kudret] ve bilcümle teb’asının refâh ve ma’mûriyyeti rûtbe-i ğayete [son noktaya] vâsıl olmuş iken; yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteâkibe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ve şer’-i şerîfe ve kavânîn-i münîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle, evvelki kuvvet ve ma’mûriyyet bilâkis za’f ve fakra mübeddel olmuş ve hâlbuki kavânîn-i şer’iyye tahtında idare olunmayan memâlik pâyidar olamayacağı vâzıhatten bulunmuş olub...”

Görüldüğü üzere bu Tanzimat Fermanı’nın vurguladığı temel husus Osmanlı Devleti’nin İslami bir idare olduğudur. Aynı değerlendirme 1856 Islahat Fermanı’nda da vardır, 1293/1876 Kânûn-ı Esâsî’inde de. Bu kanunun üçüncü maddesine göre:

“Saltanât-ı seniyyey-i Osmâniyye hilâfet-i kübrây-ı İslâmiyyeyi hâiz”dir. Yedinci maddesi, padişahın vazifelerinden birisini, ahkâm-ı şer’iyyenin icrası olarak gösterir. On birinci maddesinde ise: “Devlet-i Osmâniyye’nin dini, din-i İslâm’dır” hükmü yer alır.

Kısacası Osmanlı Devleti’nin temelini teşkil eden şerî kanunlar tatbik edilmediği için memlekette can, mal, namus emniyeti kalmamış, maliye ve askerlik işleri bozulmuştur. Bunları yoluna koymak için de kavanin-i cedideye ihtiyac vardır. Varılan bu kanaat, açıkça söylenmese bile, eski fıkıhın zamanın icablarına cevap vermede yetersiz kaldığının itirafı olmaktadır.

Bu yetersizliğin izalesi için düşünülen yollardan birisi, bazı aydınlara göre, şeriâtı bırakıp laik esaslara müstenid Avrupa devletlerinin kanunlarını almaktı. Medrese temelli aydınlar ise böyle bir taklidciliği İslami haysiyetlerine yakıştıramıyor, alınacak tedbirleri bulmakta kendi kültürlerinin aciz olmadığını düşünüyorlardı. *Mecelle*’nin vücuda getiriliş sebebi budur.

A. Cevdet Paşa 1272/1855 senesi başlarında yâni Kırım Harbinden sonra Ecnebilerin şer'i mahkemelerde muhakeme olmaya îtiraz ettiklerinden bahisle şöyle diyor:

“Bâzı zevât, Fransa kanunları Türkçe'ye terceme olunup da mehâkim-i nizâmiyede onlar ile hükmolunmak fikrine zâhib oldular. Hâlbuki bir milletin kavânîn-i esâsiyyesini böyle kalb ü tahvîl etmek, ol milleti imhâ hükmünde olacağından bu yola gitmek câiz olamayıp, ulemâ gürûhu ise, o makûle alafranga efkâra sapanları tekfir ederlerdi.”²

Bu hususu Yargıtay eski başkanlarımızdan merhum Ali Himmet Berki de (1882-1976) *Açıklamalı Mecelle'sinde*³ şöyle dile getiriyor:

“Hukuk ve fıkıh bilgisinden mahrum [Âli Paşa gibi] bâzı garb temüyüllü devlet adamları, Türk Medeni Kanunu olarak Fransız Medeni Kanunu'nun (*Code Civil*'inin) tercemesine taraftardı. Nihayet başta Ahmed Cevdet Paşa olduğu hâlde Millî Kanun taraftarı olan ekseriyet galib gelerek *Mecelle*'nin tanzimine karar verildi.”

Yapılan *Mecelle* de “İlm-i fıkıhın muamelat kısmına dair Türkçe metn-i metin” vasfıyla hukukun her bölümünü hedef edinmiş değildi. Yâni her şeyi halletmiyordu. Kaldı ki *Mecelle* daha ortada yokken, Osmanlı devleti şeriatı bırakıp Avrupa kanunlarına koşmuş, Fransız ve Felemenk [Belçika] hukukundan Ceza ve Ticaret kanunlarını terceme ettirerek uygulamaya koymuştu. Bu acaibliğe parmak basan Celal Nûrî İleri (1877-1939): “Osmanlı Devleti'nin meşrûti devri bile tenakuzlarla doludur... Bir devletin umur ve muamelatında bazan

² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 63.

³ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle*, s. viii.

Allah'ın sözünü dinlemek ve bazan dinlememek demek olan bu tarz pek gülünçtür"⁴ demekte yerden göğe haklıdır.

1284-1293/1867-1876 *Mecelle*'sinden önce yürürlüğe konmuş terceme Ticaret Kanunu'nun senesinin 1266/1850; Ceza Kanunu'nunkinin 1274/1858 olduğunu hatırlatalım.

Koca Osmanlı artık mail-i inhidamdı, gayr-i müslimlere el açar olmuştu. II. Mahmûd devri İstanbul Ermenilerinin sözcüsü Kazaz Artin, Devletin Hariciye Bakanı Âkif Paşa'ya şu hitabda bulunabilmektedir:

"...Şimdi Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i mâliyesi Ermenilerin elindedir ve bütün Osmanlı me'mûrlarının parası ve muhâsebesi Ermeni sarraflarının odalarındadır."⁵

1857 Kırım harbi masraflarını karşılayabilmek için Osmanlı'nın İngiliz ve Fransız'lardan almaya başladığı borçlar, Şeriat'ın yasak kıldığı faiz sayesinde mümkün olabilmekte ve bunlara Meşihatımız bir şey diyememektedir. 1280/1864 tarihli Murabaha Nizamnamesi'nde %12'lik faizi, 1304/1887 tarihli olanında %9'luk faizi mübah kılan kararların altında o devir Şeyhülislamlarının imzaları vardır.

Bütün bu olup biteni yakinen bilen Tanzimat devri Yeni Osmanlılar'ının ortaya koydukları davranışlar son derece ibretliktir. Hususiyle Namık Kemal merhumun (1840-1888) kendi devrinde yönelttiği tenkidler müstesna kıymet taşımaktadır.

Daha 1872'de *İbret* gazetesinde çıkan yazısında Mustafâ Reşîd Paşa'nın Tanzimat'ı ecnebi devletlerin kefaletine vermiş olmasını tenkid edenlere cevaben "Paşa, başka kime dayanacaktı?" deyip şu acı tesbitte bulunuyor:

⁴ Celal Nuri İleri, *Devlet ve Meclis*, s. 52.

⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, 236.

“Şeriatmi denilecek? O zâten mer’î olsaydı Tanzîmâtı neşre hâcet kalmazdı. Ulemâmı denilecek? Ulemâ eğer şeriat-i İslâmiyye’yi muhâfaza etseydi, zâten şunun bunun bilâmuhâkeme katline fetvâ vermek, Avrupa himâyesi atında bir varak-pâre ile [Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu’nu kasdediyor] binâullâh olan hayât-ı beşerin te’minine ihtiyac bırakmazlardı.”⁶

Tanzimatçıların şeriat dışında kanun yapmalarını, “Şeriat’ı tamamıyla ortadan kaldırmadıkça idarenin ıslahı mümkün olmaz” diyenlerin beyanlarını sabır taşıncı hezeyanlar olarak gören Namık Kemal:⁷

“Hayfâ ki [ne yazık ki] elimizde Şeriat gibi medeniyyetin her türlü ihtiyâcâtını îfâyâ kâfi bir atıyye-i ilâhiyye var iken, o bırakıldı da, sekiz on zalûm ve cehûlun havâtır ve hevesâtı mülkümüzde [idaremizde] esâs-ı hukuk addolundu.”

Namık Kemal, Osmanlı’nın geri kalmasını dine bağlayanlara şiddetle karşı çıkıyor ve en fazla muhtac-ı ıslah kimselerin hocalar olduğunu kabul etmekle beraber, geriliğimizi şeriatın ahkâmına riyaetsizliğe bağlıyor ve 1868 *Hürriyet*’inin dokuzuncu sayısında şöyle diyordu:

“Bu Devlet İslâmiyet üzerine kurulmuştur... Muammer olmak isterse Şeriat-ı Ahmedîyye’ye ittibâdan ve Devlet-i İslâmiyye hâlinde kalmakdan ayırlamaz... Şeriat, devletimizin canı ve mâbihi’l-hayâtıdır [kendisiyle hayat bulduğu şeydir].”⁸

Hürriyet’in aynı sene çıkan yirmi üç numaralı sayısındaki yazısında ise Cevdet Paşa’nın başlattığı Tanzimat kanunları mecmuası olan *Düstûr*’a telmihte bulunarak şöyle diyor:

“Biz, *Düstûr*’a bedel bir kanun-ı Şer’î yapmak talebindeyiz. Çünkü *Düstûr* sarf ve nahivden başka bir şey okumayan bâzı

⁶ Komisyon, *Tanzîmât*, s. 781-2.

⁷ 1869 *Hürriyet*.

⁸ Komisyon, *Tanzîmât*, s. 808.

ricâlin, ya Fransızcadan terceme ettirerek veyâhûd karîhadan ilâve ederek tertîb ettiği, birçoğu zâlimâne birtakım müteferrik bendlerden ibâretidir. Şerî'at ise âyât ve ehâdîste mevcûd olan hukûk-i tabî'yyeden bilistinâd iki yüz milyon nüfuzlu bir millette 1250 seneden beri zuhûr eden kâffe-i ulemânın... ikdâmât-ı fevkalâde sarf ederek tevsî ve tefri' etdikleri bir deryây-ı ma'rifetdir. Ondan iltikat olunacak kanun, adâletce ve îcâb-ı vakt ve hâle mutâbakatçe, belki düvel-i mütemeddinede mevcûd olan kavânînin hepsine müreccah olacağından şübhemi edilir?"⁹

1876 senesine aid bir mektubunda da siyasetin dine tabi olduğunu vurguladıktan sonra şöyle diyor:

"Teğayyur-i ezmân ile tebeddül eden ve mevkiin ba'zı îcâbâtına ittibâ edilen mesâil, bütûn bütûn ahkâm-ı tâliye ve istisnâiyyedendir."¹⁰

Keza, sekiz sene evvel 15 Eylül 1868 tarihli *Hürriyet*'te Namık Kemal, bu tali ve istisnai hükümlerin meşveret ve icmâ-i ümmete dayandıkları takdirde din çerçevesine gireceğini belirtmişti:

"Ma'dem ki şer'an usûl-i meşveret mukarrerdir, esâs mevcûd olduğdan sonra icrâatta olan teferruatını icmâ-i ümmet ta'yîn eder. İcmâ-ı ümmetle yapılan şeyler bid'at değil usûl-i dinden olur..."

Tanzimat'ın Avrupalılığına karşı çıkan Namık Kemal'den sonra Meşrûtiyet devrinden de bir örnek vermek istersek, 19 sene önceki bir yazımda kendisinden genişçe bahsettiğim¹¹ Celal Nûrî İleri'den (1877-1939) daha iyisi bulunmaz diye düşünüyorum.

⁹ Komisyon, *Tanzîmât*, s. 802-3.

¹⁰ Komisyon, *Tanzîmât*, s. 813.

¹¹ Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1*, s. 53-64.

1924 Anayasa'sının ağırlıklı hazırlayıcılarından olan merhum, 1923 başlarında yazıp Cumhuriyet'in ilanından önce yayımladığı *Tâc Giyen Millet* isimli eserinde şöyle der:

“Hukûkca musâvât, şer'in üssü'l-esâsıdır. Bu husûsta kadınlar da erkekler gibi aynı hukûka nâildir. Hâlbuki Avrupa mevzûât-ı hukûkiyyesi kadınların adem-i müsâvâtını kabûl ettiğinden, bundan feminizm doğmuştur. Fıkıh-ı İslâmî'de kadın ile erkek arasında fark mevcûd değildir. İslamiyet'de kadının aleyhine iki küçük müsâvatsızlık vardır ki bunlar da ferâize [yâni mîrasa] ve beyyinâta [yâni şahidliğe] taalluk eder. Bunun hâricindeki bütün muâmelâtta, mesela vekâletde nisâ ile ricâl arasındaki müsâvât berkemâldir... Bir fark daha bulabiliriz ki o da teaddüd-i zevcâtın [aynı anda çok kadınla evli olma] ibâhası ve teaddüd-i ezvâcın [aynı anda çok erkekle evli olma] hürmetidir [haram oluşudur].”

Aynı kitabın “Telakkiyât-ı Diniyye” bölümünde:¹²

“İslâmiyet ber mûcib-i nass, nev-i beşerin son dinidir. Bu din, zamân, mekân ve kavmiyyet ile mukayyed olmayıp, her zamâna, her mekâna, her kavme şâmilidir.”¹³

“...Nass-ı tenzîlin tedvîn ettiği usûl ve kavâid ile kabîl-i hâl olmayan hiçbir mesele yoktur.”¹⁴

“İslâmiyet o kadar geniş ve o kadar yüsrü [kolaylığı] mûcibdir ki her devrin ve her yerin insanları muâmelâtını ona tevfiğ edebilir. Bu takdirde câmia-i İslâmiyet dâhilinde lâdînîliğin [laiklik] ve din muhâlefetinin –Hıristiyanlıkda olduğu gibi– hiçbir mânâsı olmaz.”¹⁵

¹² Celal Nuri İleri, *Tâc Giyen Millet*, s. 194-.

¹³ Celal Nuri İleri, *Tâc Giyen Millet*, s. 195.

¹⁴ Celal Nuri İleri, *Tâc Giyen Millet*, s. 204.

¹⁵ Celal Nuri İleri, *Tâc Giyen Millet*, s. 205.

Bunları söyleyen Celal Nûrî'nin muamelat meselesinin nasıl çözüme kavuşturulacağı hakkındaki fikirlerini öğrenmek isteyenlerin, zikrettiğim esere müracaatlarını rica ederim. Yalnız burada *Tâc*'ının sonuna eklediği bir mektubu günümüz müslümanının okumasında fayda gördüğüm için aşağıda nakletmeden geçemiyorum.

Celal Nûrî Bey, Arabların muasır en güzide şâiri saydığı Ma'rûf er-Rusâfî'den (1875-1945) bir mektub alıyor.

Kerkük asıllı bu zat, Bağdadlı âlim Mahmûd Şukrî el-Âlûsî'nin talebesi olmuş, İstanbul'a gelerek mülkiyede Arabca hocalığı yapmış. Osmanlı Meclisi'ne seçilmiş, günlük *Emel* gazetesini çıkarmış değerli bir aydındır.

Ona göre, âlem-i İslâm'ın bu asırdaki geri kalış ve çöküşünün yegane müsebbibi, kafaları donmuş din âlimleridir. Bunların kendi fikirleri yoktur, başkalarının körü körüne arkalarından giderler. Mektub şöyle devam ediyor:

“Ahkâm-ı şer'iyyeye âid her kadîm mukaddes ve her cedîd küfür ve ilhâddır... Bunların i'tikâdınca her hükm-i şer'î, vev bir fakihin mahsûl-i ictihâdı olsun, lâ yetegayyerdur. Farazâ evkâf-ı İslâmiyye'nin islâh ve terakkîsi yolunda büyük bir engel olan *كنص الشارع* bu söz bir fakihin sözü olduğu hâlde, bir harfine bile dokundunuzmu onların nazarında kıyâmet kopar, din berheva olur, ağızlarından etrafa tekfir saçmaları saçılır. Bunların bu hâli mülûk ve selâtîn-i İslâmiyye'nin istibdâdına muvâfık geldiğinden, dâima onların himâye ve iltifatlarına mazhar ve bu sûretle müslümanlara olan mazarratlarını temâdî edip âlem-i İslâm'ın bu asrındaki teahhur ve inhitâtının yegâne müsebbibi olmuşlardır... Vâkıa bugün “تبدل الأحكام بتبدل الأزمان” bir kâide-i usûliyyemiz var. Fakat yalnız kitâblarda yazılıdır. Hiçbir hükme tatbîk edildiğini görmedim.”

Rusâfi, yeryüzünde üç yüz milyon civarında müslüman olduğunu zikrettikten sonra ateşe devam ediyor:

“Bildiğim bir şey varsa, o da, bütün akvâm-ı İslâmiyye’nin asr-ı hâzırdaki hayatın her şu’be-i mesâisinde geri kalmış olduklarıdır. Hele iktisâdiyâtta çok geri bulunuyorlar. Bunun da sebebi din husûsundaki cumûdlandır [donmuşluklarıdır]...”

“Bir gün Bağdâd’da bir arkadaşla hasbihâl ediyorduk. İçinde oturduğumuz oda caddeye nâzır. Ara sıra önümüzden İngiliz askerleri geçiyorlardı. Bu münâsebetle İngilizlerin askerlerine ne kadar iyi baktıklarına¹⁶ dâir söz söylüyorduk. Ahvâl-i âleme vâkıf münevverü’l-fıkr olan arkadaşım bana dedi ki: Sana bir şey söyleyeyim de teaccüb et. Hindistân’da, dedi, birçok zengin müslümanlar var. Bunlar paralarını İngiliz bankalarında yatırırlar. Fakat şer’an haramdır diye hiç fâizini almazlar. Mürûr-ı zamânla bu fâizler milyonlara bâliğ olmuş. Bunları da İngilizler, Harb-i Umûmî’de Irak’a gönderdikleri orduya sarf etdiler. İşte, dedi, bu orduya Hindistân’dan gönderilen levâzımın kısm-ı a’zâmı, bu zengin müslümanların paralarıyla alınmıştır.”

Rusâfi devam ediyor:

“Bu hâle karşı teaccübümü, gülmekmi, ağlamakmi lâzım gelir bilmem, fakat acaba şer’an tahrîm edilen ribâ bumudur? Benim itikâdımca şer’in tahrîm ettiği ribâ, bu şekildeki ribâ değildir. Fakat bugün bir müslüman kalkıp da buna dâir bir şey söylese, tek sedâsına karşı acaba kaç yüz bin muânız sedâ yükselir?”

Rusâfi, kendi asrı müslümanlarının geri kalmışlığını coğrafyaya, ırka, lisana... bağlamanın doğru olamayacağını belirtiyor ve kanaatini şöyle bağlıyor:

“Bu teahhur ve inhitâtın sebebi, din husûsunda bütün müslümanlara ârız olan cumûd-i fikrîden başka bir şey ola-

¹⁶ Celal Nuri İleri, *Tâc Giyen Millet*, s. 215.

maz. Çünkü bütün müslümanlar ahkâm-ı diniyyede câmid kaldılar. Zamân ile yürümediler. Fikir ve ictihâdlarından bütün bütün tecerrüd etdiler. Dinlerindeki her zamâna uymak kabiliyyetine rağmen onu zamâna uydurmadılar. Eski fikirlerle, eski âdetlere saplanıp kaldılar ve bunun içindir ki bugün her husûsta en aşağı ve en geri bir mevki'de bulunuyorlar.”¹⁷

Rusâfî'nin Hindli zengin müslümanlar misalini bizim Almanya'daki müslüman Türklerin de aynen tekrarladıklarını on küsur sene evvel bir devlet bakanımızdan dinlediğimde değişen bir şey yok demiştim. “Acaba niçin değişmiyoruz” diyor. Bu suale gerekli ilmî cevabı henüz bulamadık da onun için. Bu ilmî cevabı İslam kültürünü elekten geçirebilmiş bir nesilden başkası veremez. Namık Kemal'ler olsun, Celal Nûrî'ler olsun, hatta Başgil'ler olsun bu hayati sorunun muhatabları değillerdir. Muhatab, pek çok defa söylediğim gibi, kendi İslami kitabiyatını kendisi tenkidden geçirerek terkibe varacak ihlaslı ilim adamlarımızdır. “Kur'an-ı Kerim'de altı bin ayet vardır, yüzde bilmem kaç ahkâmdan bahseder, onları da ihmal ediversek ne lazım gelir?” hafifliğindeki devlet adamlarından beklenebilecek hiçbir şey yoktur. Dediğim yola girilmediği için Tanzimat'tan beri havanda su dövüyoruz. Şeriatımızı medhetmeye gelince üstümüze yok, ama onun günümüzde nasıl uygulanabileceği noktasında tefekkür dünyamızdan külli bir çözüm çıkabilmiş değildir.

Cumhuriyet devrimizin Anayasa hukukçusu faziletli âlim merhum Başgil'in İslam'ın muamelat hükümleri konusunda ulaştığı neticeleri, günümüz ilahiyatçılarının kabullenme derecelerini merak etmeyecek kimse yoktur sanırım. Önce

¹⁷ Celal Nuri İleri, *Tâc Giyen Millet*, s. 216.

bugünkü Türkiye'nin fıkhi İslam karşısındaki durumunu en kaba çizgileriyle vereyim, sonra da sözü merhum Başgil'e bırakıp sözümü bitireyim.

Hepimiz biliyoruz ki, Türkiye Cumhuriyeti, laik olduğu için, herhangi bir din ile mukayyed değildir. Kamunun menfaati neyi gerektiriyorsa onu yapar. Mesela İslam'a göre zina suçtur, fakat devlet, açılmasına izin verdiği genelevlerden vergi alır. İslam'a göre domuz eti haram iken, laik devlet domuz çiftliği kurmayı serbest bırakmıştır, bunlardan vergi alır. İslam alkollü içkiyi haram kılmışken, laik devlette bu nevi içkilerle de uğraşan Tekel Bakanlığı vardı. Bu içkilerden vergi alır ve bütün bu nevi vergilerin katıldığı devlet bütçesinden müslümanlar da faydalanmaktadır. Devlet gelirini İslami açıdan haram ve helal diye ayırma imkânı yoktur. Her müslüman ancak şahsi hürriyeti içine giren hususlarda böyle bir imkâna sahibdir. Madem ki durum budur, benzeri şartlardaki bir Türkiye'de, yâni, İslami kanunlarla laik kanunların çatıştığı bir devlette, İslami dediği kanunun her yer ve zamanda geçerli olduğuna inanmış bir müslüman ne yapacaktır? İşte, devrimizin önde gelen Anayasa hocamızda bunun cevabı vardır. Yurdumuzda her müslüman aydınının tanıdığı Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil'in (1893-1967) *Din ve Laiklik* isimli meşhur eserinden bâzı bölümler nakledeceğim. Merhum, eserinin 1962'deki ikinci baskısının onuncu sahifesine koyduğu notta:

“Ben laiklik aleyhtarı değilim, Allahsızlık aleyhtarıyım... Ben medeni bir memleket için laiklik ne kadar lazım ise, Allahsızlığın da o kadar zararlı ve tehlikeli bir gidiş olduğuna kaniim.” dedikten sonra dinin emirlerini yerine getirme hakkının da bir hududu olduğunu söyleyerek şöyle devam ediyor:

“Lâik devlet, bir dinin ibadet ve dualarına, bunların icrası tarzlarına, usûl ve adabına, diline karışamaz... İbadet mevzû-unda ancak din âlimleri ve müçtehitleri salâhiyetlidir.”¹⁸

“Fakat zamanımızın birçok memleketlerinde olduğu gibi, din ile devlet birbirinden ayrılır ve bunlardan her birinin kanunu diğerine zıd bir vaziyet alır da, birinin müsaade ettiği bir fiil ve münasebeti diğeri yasaklarsa bu takdirde ne yapılır ve dindar vatandaşın hâli nice olur?”¹⁹

Din, şahsi olsun, ictimai olsun ferdin bütün fiillerini kontrol ederken, devlet burada kayıtsız kalmamakta, bu fiillerin ictimai olanlarına müdahale edebilmektedir:

“Mesela faiz alıp vermek dinen yasak, kanunen müsaade edilmiş fiillerdendir. Dindar olan bir kimse, bu hususta mensup olduğu dine tâbi olarak faiz alıp vermez... Yine mesela domuz eti yemek ve kumar oynamak müslümanlar için memnudur. Bütün bu hususlarda dinin emrini dinleyip yerine getirmek müslüman ferdin elindedir... Mesela İslâm dininde kız ve erkek evlad arasında miras taksiminde kaide ikili birdir. Bugünkü Medeni Kanun'da ise müsavi paydır. Görülüyor ki, bu iki hüküm birbirine zıddır. Fakat Medeni Kanun'un miras kaidesi içtimai nizam kaidelerindendir. Devletin tapu ve kadastro işleri ve mülkiyet rejimi bu kaideye göre ayarlanacaktır. Binaenaleyh mirasçıların bu kaideye uymaları mecburidir... Kanunun yasak edip de dinin yapılmasını emrettiği hususlarda dindar vatandaş kanuna uymakla, mensup olduğu din nazarında, günah işlemiş sayılmaz, çünkü buna mecburdur, binaenaleyh mazurdur.”²⁰

¹⁸ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 129-130.

¹⁹ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 137-138.

²⁰ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 141-2.

“...Bu izahımızla müslüman dindarlarımızı tatmin etmiş olmaktan uzak olduğumuzu takdir ediyoruz... Saf İslamiyet bakımından haklıdırlar.”²¹

“Ancak Kitap ve Sünnet, mesela, hırsızın elinin kesilmesini, zâninin taşlattırılmasını ve kisası yâni dişe diş, göze göz cezasını emrettiği hâlde, daha on dokuzuncu asırda bu cezalar değiştirilmiştir. Geçen asrın ortalarında Fransız Ceza Kanunu’ndan hemen aynen iktibas edilen Osmanlı Ceza Kanunu ile bütün bu cezalar –Halife– Sultan’ın tâzir hakkına sığınılarak değiştirilmiş ve hapse çevrilmiştir. Hâlbuki İslami esaslarda, müslümanların emirine yâni devlete ait olan tâzir, yâni ceza verme hakkı, nass [نَصْر] ile sabit olmuş bulunan Hudud-ı Şer’iyye dışında muteberdir.”²²

“Hülasa, bugün Türkiye devlet hayatında dinî usûl ve hukukun yeniden hâkim olmasını istemek, bizce, muhali temenni etmektir. Binaenaleyh makul olan, dinî usûl ve hukuku müslüman ferdin takip ve takdirine bırakmaktır... müslüman ferd, devletin kanunları da, ilhamını dinden alsın ve menhiyata müsaade etmesin, derse; dini devletle mücadeleyle sevk etmiş olur ki, bu mücadelede muhakkak surette din kaybeder. Daha açık olmak için, biz, bugünkü gidişi ve tarihî tekâmülü göz önünde tutarak, diyanetin dindarlar muhitine ve mâbed harimine çekilmesine taraftarız. Bizce bugün din için selamet bundadır.”²³

“Realite şudur: Bugün Garp medeniyeti yolunu tutan memleketlerde dinî hayat ile iş ve münasebetler hayatı fiilen birbirinden ayrılmış ve her gün biraz daha ayrılmaktadır. Tanzîmât’tan, hatta evvelinden, yâni aşağı yukarı yüz elli se-

²¹ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 144.

²² Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 144; krş. s. 159-160.

²³ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 146.

neden beri Türkiyemiz bu iki hayatın birbirinden ayrılması yolundadır. Türkiye'yi bu yoldan çevirmek ve devlet hayatını yeniden diniyat çerçevesi içine sokmak kimsenin elinde ve iktidarında değildir. Dereleri yokuş yukarı akıtamayız; sadece yollarını açıp akışlarını düzeltebiliriz. Türkiye'de eski dinî hukuku yeniden tatbika bugün imkân yoktur.”²⁴

“Bugün dinin devletten ve politikadan uzak kalması, yaşaması ve vazifesini hakkiyle görebilmesi için, hükümet ve siyasetten yakasını sıyırması ve hâkimiyetini ferdî fiiller ve ferdî vicdanlar diyarında tesis etmesi bir zarurettir. Bugün din için selâmet bundadır. Bu realiteyi görmemek ve diyaneti²⁵ politikanın kuyruğu hâline koymak, ona hizmet değil, kanaatimce ihanet etmektir.”²⁶

Merhum Başgil'in bu ifadelerinden çıkarılabilecek sonuç, onun, dinin selametini ferdî fiiller ve vicdanlar çerçevesinde görüyor olduğudur. Böyle bir kanaate Başgil'i sevk eden âmilin altmış sene önceki İslami kültür noksanlığı olduğunu zannediyorum. Daha önceki pek çok yazımda da belirttiğim üzere, İslamiyet, dünya hayatında yaşanacak bir dindir. Bir müslüman, her fiilini dünya hayatının her sahasında inancına göre yaşamak zorundadır. Bütün mesele, 21. asırda müslümanlığın amelî hayatta nasıl yaşanabileceğini bizzat müslüman kültürü ile tesbit etmekte düğümleniyor. Bu düğüm, tekrarlayayım, müslüman âlimlerin on dört asrı içine alan kültürel faaliyetleriyle çözülecektir, yoksa İslam'ı camie habsetmekle değil.

²⁴ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 159.

²⁵ Dinî meseleleri kastediyor. Diyanet İşleri Başkanlığı'nı değil. Bkz. s. 182-183.

²⁶ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 170.

İslam ve Değişim¹

Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'in beşeriyete gönderilmiş son ilahi mesaj olduğu noktasında ittifak hâlinindedir. Kur'ani düşünceden kaynaklanan inanca göre Allah insanlara iki hayat vermiştir:

1. Geçici dünya hayatı,
2. Daimi ahiret hayatı.

Yine Kur'an-ı Kerim'e göre, daimi ve ebedi ahiret hayatının dünya hayatında hazırlanması, elde edilmesi gerekir.² Allah'ın halifesi olarak yaratılmış insanoğlu bu dünya hayatında Allah'a yaraşır kul olarak yaşamakla mükelleftir. Her işinde, doğruyu, güzeli, hayırlıyı, faydalıyı, adaleti... gözetmek ve her çeşit çirkinlikten uzak durmak ile görevlidir.

İnsanoğlunun dünyadaki bu sorumluluğu:

1. Yaratıcıya karşı,
2. Kendi nefsine karşı ve

¹ *İslâmiyât*, 8 (2005), sayı 1, s. 7-10.

² Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine* 1, "Dünya ve Ahiret", makalesi s. 155-156.

3. Kendi dışındaki çevre ve insanlara karşı olmak üzere üç ana sınıfta toplanabilir.

Yaratıcıya karşı insanın şükran görevi vardır: Namaz, oruç, hac, dua... gibi ibadetlerle tezahür eder.

Kendisine karşı olan görevi, kulluğu yeterince yerine getirmekte ihtiyacı olacak ruh ve beden sağlığını, kültürel donanımını inşa etmesidir, bizzat dürüst ve adil olmasıdır.

Müslümanın kendi dışındakilere olan görevi ise, onun dünyevi hayatının en şümüllü safhasını teşkil etmekte, kısaca beşerî ilişkilerin her dalını içine almaktadır.³

İslam'ı siyasi bir din hâline getiren esas özellik, işbu üçüncü sınıftan kaynaklanmaktadır. Bu noktada müslim veya gayr-i müslim İslamiyatçılar ittifak hâlinindedir.⁴

Gerçekten de, mesela hristiyanlığın dinî mahiyette görmediği pek çok husus İslam düşüncesinde dinin ayrılmaz bir parçasıdır. İslam'da dinî ve gayr-i dinî diye bir ayırım olmadığı için din adamı - laik adam şeklinde de bir sınıflamaya gidilmemiştir.

İnsanı kendisine kulluk yapsın için yaratan Allah, tabiatıyla onu dünya hayatında rehbersiz bırakmamış, tarih boyu ve çeşitli coğrafi bölge insanlarına peygamberler göndermiştir. Kur'an-ı Kerim'e göre bütün peygamberler İslam denen tek dini tebliğ etmiş, ibadat ve ahlak sahasında bir olmuş iseler de, hukuk sahasında birbirlerinden farklı kalabilmişlerdir.

Müslümanların son Peygamber olarak gördükleri Hz. Muhammed'in risaleti, aldığı vahiyleri tebliğ ile birlikte onları

³ Bkz. "İslâm'ın Dünyevileşmesini Dünyevi Hayatımızın İslamileşmesini?" makalesi s. 57-59.

⁴ Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1*, s. 44-48.

tatbik etmeyi de içine aldığı için⁵ Hz. Peygamber ilk İslam toplumunun aynı zamanda siyasi başkanı durumundaydı ve dolayısıyla hukuki problemleri çözüme kavuşturmakla mükellef olmuştu. Tatbik merhalesinde kendisine yön veren ana kaynağını, hukuki vasıftaki vahiyler teşkil etmiştir.

Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yirmi üç yıllık nüzulü boyunca, iman, ahlak ve ibadet sahasında esasta herhangi bir değişimden söz edilmediği hâlde, sosyal vâkıalarla ilgili olanlarda, yâni insanlar arası muamelatta neshin mevcudiyeti Kur'ani bir gerçektir. Vahyin devam ettiği bir devrede, yâni Hz. Peygamber'in hayatta olduğu zaman diliminde bu vâkıa müslümanlarca gayet tabii karşılanmıştır.⁶ Zira vahyi gönderen kaynak, onu değiştirmekte kimseden izin alacak değildir.

Değişme fikrinin ihtilaf doğurduğu devre Hz. Peygamber sonrasıdır. Vahiy alan kaynağın artık mevcut olmadığı bir devirde beşeri iradenin vahye müdahalesinin geçerli olup olmayacağı gündeme gelmiş, pek çok müslüman âlim, Kur'an hukukunun Peygamber sonrasında artık değişmezlik kazandığını ileri sürerken, az sayıdakiler bu değişimin hukuki sahada geçerli olduğunu kabul etmişlerdir.

Kabul edenlerin bu noktada dayandıkları esas, İlahi mesajın insanların zararına olamayacağı düşüncesidir. Kendilerine bu yolda destek olacak örnekleri de ileri gelen Sahabilerin tatbikatında bulmuşlardır.

Kur'an-ı Kerim'in bütün hükümlerinin insanların maslahatı için konulduğunu prensip olarak kabul eden âlimler,

⁵ 4/Nisâ, 105; 5/Mâide, 49.

⁶ 16/Nahl, 101; 2/Bakara, 106.

maslahata uymaz duruma gelen hükümlerin değiştirilebileceğini iddia etmişlerdir ki, bunu kitaba ilk geçiren kişi olarak Hanbeli âlimlerden Necmuddîn Suleymân ibn Abdulkavî et-Tûfî (ö. 716/1316) gösterilir.⁷ Tûfî'ye göre, nasslar maslahata uymuyorsa maslahat tercih edilecektir.

Her ne kadar bu görüşün yazıya geçirilişi asırlarca gecikmiş olsa da, fiilen tatbikinin ilk halifeler devrine kadar indiğini biliyoruz. Mesela 9/Tevbe, 60. ayette geçen *الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ* maddesine tabi olunarak, Hz. Peygamber devrinde, müslim veya gayr-i müslim olsun, İslam'a kalbleri ısındırılacak kimselere devlet maliyesinden verilmekte olan tahsisat, buna ihtiyaç kalmadığı düşüncesiyle Hz. Ömer zamanında kesilmiştir.⁸

İlk hicri asrın Mekkelî büyük bir âlimi Atâ' ibn Ebî Rebâh (ö. 114/732), vahyin helal kıldığı bir izdivacı, şartlar değiştiği için geçersiz sayabilmiştir.

5/Mâide, 5. ayetinde yahudi ve hristiyan hanımla evlenmeyi helal sayan hükme maslahat açısından getirdiği yorum dikkate şayandır. Atâ' şöyle diyor:

إنما رخص الله تعالى في التزوج بالكتابية في ذلك الوقت لأنه كان في المسلمات قلة و أما الآن ففيهن الكثرة العظيمة فزالت الحاجة فلا جرم زالت الرخصة

“Yüce Allah, Ehl-i Kitab hanımlarıyla evliliğe o vakitler ruhsat verdi, zira müslüman hanımların sayısı azdı. Fakat şimdi pek çoğaldıkları için öteki hanımlara ihtiyac kalmadı. Dolayısıyla verilmiş olan evlenme ruhsatına da lüzum kalmadı.”⁹

⁷ Kevserî, *Makâlât*, Mısır 1994, s. 186, 344

⁸ Taberî, *Tefsîr*, X, 162-163. Başka misaller için Mehmed Said Hatiboğlu, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1*, “Din-Şeriat Farkı Üzerine”, s. 133.

⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 535.

İmâm-ı Atâ', mezkûr hukuki ayetin şartlarla mukayyed olduğuna inanmasaydı bu yorumu yapamazdı. Onun inancına katılma mecburiyeti olmamakla beraber, burada muhakkak olan husus, hukuki ayetlerin illetleri değiştiği zaman hükümden kaldırılabilirliklerini kabul eden âlim ve idarecilerinin daha ilk asırda var oluşlarıdır.

Benzer yaklaşım tarzına Hz. Peygamber'in Sünnet'inde de rastlanmaktadır. Mesela, Peygamberlik vazifesinin ilk yıllarında, müslümanların maddi kaygılardan uzak bir iman toplumu olmalarına dikkat gösteren Hz. Peygamber'in kâfirlerin hiçbir şeyine değer vermediklerini isbat gayesiyle şu hükmü vermiş oldukları anlaşılmaktadır:

لا يرث المؤمن الكافر ولا الكافر المؤمن

“Ne mümin kâfire mirasçısıdır, ne de kâfir mümine.”

İşbu hukuki Sünnet'in Hz. Ali ve Mu'âviye devrinde tek taraflı olarak uygulandığı, yâni müslüman kâfire mirasçı olurken, kâfire müslümandan miras alma yasağının devam ettirildiğini biliyoruz.¹⁰

Kur'an ve Sünnet'in hukuki ahkâmına ilk hicri asırda gösterilen bu yaklaşıma mukabil, ne kadar dikkate şayandır ki nazariyat âlimlerinin tesbitleri onlardan oldukça farklı şekilde tezahür etmiş bulunmaktadır.

Allah kelamının kul tarafından değiştirilemezliğini¹¹ hukuki sahada da geçerli kabul eden pek çok âlim, Kur'an ve Sünnet ahkâmına karşı farklı yorum getirmenin önünü almaya kalkmışlardır. Osmanlı *Mecelle*'sinin 14. maddesinde de ifade edildiği gibi: “Mevrid-i nassda ictihâda mesâğ yokdur.” denerek Kur'an ve Sünnet hukukunu adeta dondurmak istemişlerdir.

¹⁰ Sa'îd ibn Mansûr, *Sünen*, r. 135 vd. Buhârî, r. 1588; Muslim, r. 4140.

¹¹ 6/En'âm, 34, 115; 18/Kehf, 27; 10/Yûnus, 15.

Bu davranışın, İslam'ın ilk asırından misal mahiyetinde verdiğimiz yorumlara tamamen ters olduğunu söylemeye lüzum yoktur.

İslam dünyasının son asırlarda gayr-i müslim dünyadan gerilerde kalışının sebeblerinden birisi olarak işbu hukuki donukluğu kabul eden bâzı Osmanlı aydınları Batı hukukunun kabulünü bir kurtuluş çaresi olarak gördüler. Daha 19. asırdan itibaren alınmaya başlayan Avrupa hukuku, şer'i hukukun yerini almaya başladı.¹²

Cumhuriyet'in ilanını takiben kurulması gereken yeni kanuni yapıyı yerli hukuk âlimlerinin kısa zamanda kuramayacakları anlaşıncı, Avrupa kanunlarını terceme faaliyetiyle açık kapatılmaya çalışıldı. Fakat bunda tam başarıya ulaşıldığı söylenemez. Asırların hukuk anlayışını kökten değiştirme hareketinin sancıları Türkiye'de hâlen yaşanmakta, bu arada, bir müslümanın ahlaken kabul edemeyeceği hususlar da bu terceme kanunlar yoluyla, mesela "Yeni Medeni Hukuk"a, girmiş bulunmaktadır. Bunun en çarpıcı bir örneğini Ankara Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Profesörü merhum Şakir Berki şöyle ifade ediyor:

"... Modern beşerî miras sistemlerinde ana baba, ölenin evladlığı ile bile ictima edemez. Yâni bir ana baba, ölen çocukları evladlık bırakmış ise bütün miras evladlığa gider, ana babaya terekeden hiçbir şey verilmez... Keyfiyet İsviçre ve onu bu hususta da aynen takib etmiş olan Türk Medeni Kanunu'nda da aynıdır."¹³

"İslam miras sisteminde böyle mantıkla ve nesafetle [insaf-la] bağdaşmayan miras intikali yoktur."¹⁴

¹² Bkz. bu kitab "Avrupalılaşıma Maceramız", s. 77-90.

¹³ AÜİFD, 19 (1973), s. 35; XX (1975), s. 55, 67.

¹⁴ AÜİFD, 19 (1975), s. 55.

Hayatını kendilerine borçlu olduğu ana babasına bu muameleyi lâıyk gören bir kanunu, bir müslümanın Medeni sayması mümkün değildir. Zira o müslüman, 1400 sene öncesinde ana babayı mirasçı kılmış Kur'an hükmünün değışir vasıfta olmadığı inancındadır.

Bugün, hukukunu laikleştirmiş Türkiye gibi halkının ekseriyetini müslümanların teşkil ettiği bir ülkede yaşanan İslami huzursuzluğun temelinde, geçmiş kültür ile modern dünyanın hayat görüşünün ilmen muhasebeden geçirilmemiş olması yatmaktadır. İslam kültürünün nesi sabit, neyi değışime açık olduğunu vuzuha kavuşturmadan, aydın müslümanın huzura kavuşması mümkün değildir. Bu çözümün ise on dört asırlık İslami külliyyatın toptan değeriendirilmesine bağı muazzam bir mesaiyi gerekli kıldığı açıktır.

Ümmetten Anladığımız¹

Arabca lugatlar ile Kur'an ve Sünnet metinlerinde oldukça geniş bir kullanım alanına sahip 'ümme't' kelimesinin farklı anlamlar da taşıdığı görülmektedir. Zaman, vakit, ferah, sevinç, boy pos-çehre, âlim... gibi bize garib gelecek anlamlarının dışında bu kelime, hakim kullanışıyla, din, inanç, ilim ve bunların mensubu insan topluluklarını ifade etmekte; köpek, karınca gibi hayvan toplumlarına da alem olabilmektedir.

Her peygamberin bir ümmeti vardır. Son peygamberinki ümmet-i Muhammed'dir. Bir güneş tutulmasının ardından yaptığı konuşmada Hz. Peygamber cemaate: "Ey Muhammed ümmeti" şeklinde hitab etmiştir [Buhârî, Muslim].

Geçmiş peygamberlerin ümmetlerine "ümme-i sâbika" denilir. Bunlar سائر الأمم yâni müslümanların dışında kalan ümmetlerdir.

Bu kelimenin Hz. Peygamber devrindeki kullanımında dikkate değer bir taraf vardır ki, o da, O'nun risaletine inanma-

¹ İslâmiyât, 8 (2005), sayı 2, s. 7-10.

dıkları hâlde, siyasi hakimiyetini tanımış veya onunla anlaşma yapmış toplumların müslüman ümmet kavramına dâhil edilmiş olmasıdır.

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretinin akabinde Medine ve çevresindeki kabileleri hedef alan meşhur Medine Şehir Devleti Anayasası'nın ikinci maddesinde müslümanlar ve onlarla anlaşmalı olanlar: *أنهم أمة واحدة من دون الناس* = Ötekiler dışında tek-aynı ümmet" olarak gösterilmekte; 25. maddede ise:

وأن يهود بني عوف أمة مع [من] المؤمنين، لليهود دينهم وللمسلمين دينهم

denilerek isimleri verilmiş yahudi kabilelerinin dini hürriyetlerine sahip kimseler olarak müminler ile bir ümmet teşkil ettikleri yazılmaktadır.

Otuz altıncı maddede anılan yahudi kabilelerinin *لا يخرج* = Muhammed'in izni olmadan bölgeden ayrılmayacakları" hususu hükme bağlanmaktadır.

Bu tesbitler göstermektedir ki, ilk İslam devletinde gayr-i müslimler, müslümanların siyasi hakimiyeti altında aynı ümmetin ferdleri olarak dini hürriyet içinde yaşayabileceklerdir.

Bu ahidnameden altı asır sonra, mezkûr maddeyi *en-Nihâye* isimli hadîs lugatında *إن يهود بني عوف أمة من المؤمنين* = Benû Avf yahudileri müminlerden bir ümmettir"² ibaresiyle kaydeden İbnu'l-Esîr müteakiben şu açıklamada bulunur:

"Bunun mânâsı, mezkûr yahudiler, müminler ile aralarında akdedilen sulh ile müslümanlardan bir cemaat gibi (كجماعة) olmuşlardır. Sözleri ve işleri birlikte, beraber olacaktır (كلتهم وأيديهم واحدة)."

² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I, 68.

Şu hâlde tarihi kaynaklara göre ümmetin ilk senelerdeki anlamı, farklı dinlere dinî hürriyet veren, onlara siyasi mesuliyet yükleyen, müslümanların hakimiyeti altında bir toplum olmaktadır.

Yakın zamanların İslam Hukukçularından Suriyeli Devlet adamı Dr. Ma'rûf Devâlîbî bu noktada şöyle diyor:

“İlk müslüman devletin bu anayasasından (*concrètement*: *بكل صراحة*) müşahhas şekilde öğreniyoruz ki, ümmet (*nation-mille(t)*) kavramının, beşeri ve siyasi olmak üzere ikili mânası vardır. Hz. Peygamber Yesrib’de (Medine’de) ilk İslam Devletini bu kavram üzerine kurmuş, böylece müslümanları, yahudileri ve müşrikleri bir tek millet (*nation*) hâlinde toplamıştır ve bu milletin bütün ferdleri aynı haklara sahip ve aynı kanunlara tabidir.”³

Kur’an-ı Kerim’de ilk devir karma ümmetinin gayr-i müslim kesimine yönelik tenkidî beyanlar varsa da, bu sohbetimizde biz bunları değil, asıl kesime hitab eden, onların fikri yapılarının nasıl olması gerektiğinden bahseden ayetlere kısaca temasta bulunmak istiyoruz.

Kur’an-ı Kerim’in müslüman ümmette görmek istediği seviye, onların toplum için hayırlı olanı hakim kılacak, zararlı olanı engelleyecek bir tenkid ve murakabe şuuruna sahip olmalarıdır. Bu noktadaki temel ayetleri hatırlayalım:

3/Âl-i İmrân sûresinin 102. ayeti “Ey iman edenler...” diye başlamakta, 103’te tefrikaya düşmemeleri emredilmekte, 104’te ise şöyle buyrulmaktadır:

“Ey mü’minler, siz hayırlı olana çağırın, ma’rufu emreden ve münkerden alıkoyan bir ümmet olun.”

³ Ma'rûf Devâlîbî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, İstanbul 1985, s. 65-66.

Burada işaretten kendimi alamadığım bir anlayış hatasına dikkatinizi çekmek istiyorum.

Geçmiş âlimlerimizden pek çoğu, 102. ayetle başlayan hitabın bütün ümmet ferdlerini içine aldığını adeta unutarak 104. ayetin başındaki ifadeyi kısıtlamakta ve “ولتكن منكم أمة” ibaresini “içinizden bir cemaat çıksın bu işleri yapsın” şeklinde anlayarak murakabe vazifesini müslümanların hepsine yüklememek cihetine gitmiş bulunmaktadır.

Böyle bir anlayışın Kur’ani zihniyete uygun olmadığı açıktır. Pek çok gayr-i müslim İslamiyatçı bu ayeti doğru anlarken, bâzı müslüman âlimleri böylesine yanlış bir tefsire düşüren şartları az çok biliyoruz. Bu durumun siyasi-sosyal sebepleri üzerinde durmayı başka bir sohbete bırakmak, şimdilik Batılı bir âlimin görüşünü ve Üstad Devâlîbî’nin anlayışına îtirazen vaktiyle koyduğum bir notu buraya alarak huzurdan ayrılmak istiyorum.

Marcel A. Boisard İsviçreli bir üniversite hocasıdır. 1979’da *L’humanisme de l’İslâm = İslam’ın İnsaniyetçiliği* isminde pek değerli bir eser yayımlamıştır. Kendisi on iki seneden fazla müslüman ve Arab ülkelerinde yaşamış, hususiyle Kızılhaç’ın Cezayir, Yemen, Suudi Arabistan, Suriye, Ürdün ve Mısır uluslararası komite üyesi olarak vazife görmüştür.

O sıralar, Cenevre’de üniversiteye bağlı uluslararası Yüksek Tedkikler Enstitüsü’nde eş başkan ve “İslam ve Batı” uluslararası kültürel birliğinin Avrupa komiseridir. Müslüman medeniyeti üzerine pek çok tebliği vardır.⁴

İşbu zat mezkûr eserinde,⁵ yukarıdaki ayetle ilgili olarak bakınız neler diyor:

⁴ 1989’da İstanbul’da yapılan bir kongrede, J. D. Jan Waardenburg bana sayın Boisard’ın müslüman olduğunu söylemiştir. [M.S.H.]

⁵ Boisard, *L’humanisme de l’İslâm*, s. 141-2.

“En effet, Le Coran ordonne, dans sa lettre, que la communauté musulmane doit être une société dont les membres, individuellement ou collectivement, commandent le bien et interdisent le mal. La Tradition rapporte, en outre à cet égard, que le prophète Mohammed a dit un jour: “Aide ton frère musulman, qu’il soit opprimé ou oppresseur”. Quelqu’un lui demandant: “J’aiderai mon frère opprimé, mais l’oppresseur comment l’aiderai-je?” le Prophète répondit: “En l’empêchant de faire le mal.”

“Gerçekten de Kur’an, ayette emrediyor ki müslüman toplum üyeleri, şahsen veya toplu olarak, iyiyi emreden ve kötüyü yasaklayan bir toplum olmak zorundadır. Diğer taraftan bu hususta hadîste nakledildiğine göre, Peygamber Muhammed bir gün şöyle demiştir: “Müslüman kardeşine, ister mazlum, ister zâlim olsun, yardımcı ol” Birisi ona sorar: “Mazlum kardeşime peki yardım edeyim de zâlime nasıl yardım edebilirim ki?” Peygamber ona şu cevabı verdi: “Onu kötülük yapmaktan alıkoyarak”.

Boisard’la aynı anlayışı paylaşan İslamiyatçı Batılı âlimler pek çoktur, ama müslüman âlimler arasında, dediğimiz gibi, bu şümüllü emri, mahdud bir gruba tahsis etmeye kalkışanların bulunuyor olması, bizler için, mazur görülemeyecek bir kusurdur. Bunların bir temsilcisi olarak mesela Üstad Devâlîbî’nin görüşünü tenkid kabilinden yirmi sene önce yazmış bulunduğum satırları aşağıda tekrarlamayı lüzumlu görüyorum. Devâlîbî, “Mezkûr 104. ayeti Fransızcaya: “*Que soit (formé) de vous un groupe qui appelle au bien...* = İçinizden, iyiye... çağıran bir cemaat teşekkül etsin...” şeklinde çevirerek, bu emir-nehiy vazifesini müslüman bir gruba has kılmış bulunmaktadır.

Kanaatimizce Kur’an-ı Kerim bu vazifeyi bir gruba (topluluğa) değil, bütün müslümanlara teşmil etmiş olmalıdır. Bu

anlayışımızı burada, müsaadelerine güvenerek, kısaca açıklamayı uygun görüyoruz.

Adı geçen ayet, 3/Âl-i İmrân sûresinin 102. ayetinde “Ey iman edenler” hitabıyla başlayan İlahi emirler cümlesindedir. Bu ayette müminlere, takva sahibi olmaları, ancak müslim olarak ölmeleri, Allah’ın ipine topluca sarılıp tefrikaya düşmemeleri emredilir; düşman iken kardeşler oldukları hatırlatıldıktan sonra, 104. ayette şöyle denilir:

“Sizden hayırlıya davet eden, mârufu emreden, münkerden nehyeden bir ümmet olsun, işte felaha erenler onlardır.”

Bu ayetin devamı olan 105. ayette, keza yine bütün müslümanlara hitaben Cenab-ı Hak: “Kendilerine açık deliller geldikten sonra ihtilaf edip fırkalaşanlar gibi olmayın” emrini vermekte ve bu emirleri gerçekleştirmiş olan Peygamber devri müslümanlarını, hususiyle 104. ayetin emirlerini yerine getirenler olarak, 110. ayette şöyle övmektedir:

Siz, insanlar için vücuda getirilmiş hayırlı bir ümmet oldunuz: Mârufu emrediyor, münkerden nehyediyorsunuz...

Şimdi, 110. ayette bütün müslümanların vasfı olarak beyan edilmiş keyfiyeti, beş ayet öncesinde, mahdud bir topluluğa hamletmenin makul bir izahı olabilir mi? Bu konudaki ayetlerin toplu mütâlaası, böyle bir anlayışa katiyetle manidir. Emir ve nehyde bulunmanın, hür muktedir müslümanlara verilmiş umumi bir vazife oluşu, daha hicret demlerinde nazil olduğu bildirilen 22/Hacc sûresinin 41. ayetiyle sabit olmuş bir keyfiyettir:

“Kendilerine yeryüzünde (temkin) kudret verdiğimiz takdirde, namazı kılarlar, zekâtı verirler, mârufu emreder, münkerden alıkorlar.”

Muktedir müslümanların işbu vasıfları, risaletin son senelerinde nazil olmuş bir ayette “mümin erkekler ile mümin kadınlar”ın vasıfları olarak aynen tekrarlanmış (9/Tevbe, 71); emir ve nehyi tersinden tatbik edenler olarak da, münafık erkek ve kadınlar gösterilmiştir (9/Tevbe, 67). Aynı Tevbe sûresinin 112. ayetinde, Cenab-ı Hakk’ın müjdeleyeceği müminler tavsiye edilirken, yine aynı keyfiyete işaret edilmiştir. Hiç şübhe edilmemelidir ki İslam toplumunu çözülmekten kurtaracak, onu Allah’ın istediği vasıfta sağlam bir yapıda daim kılacak en mühim ictimai prensip [*principe*], işbu emir-nehiy vecibesidir. Her mümine kudreti nisbetinde terettüb edecek bu vazifenin hakkıyla yerine getirilebilmesi için, emredilecek mâruf ile nehyedilecek münkerin ne olduğunun, bir ön şart olarak bilinmesi gerekeceği âşikârdır. Dolayısıyla da, müslüman camianın, her sahada, bilgi ve kültür malzemesine ihtiyacı mutlak şart olarak ortaya çıkmaktadır. Bu şart yerine getirilmedikçe hakkıyla müslüman olunamayacağını söylemeye de lüzum olmasa gerektir.

Healcilerimizden Beklediğimiz¹

“Allah’ın halifeleri” sıfatıyla yeryüzünde Kur’an düşüncesine dayalı bir toplum vücuda getirmekle de yükümlü tutulmuş ilk müslümanlar, bilindiği üzere, insanlar arasında vukû bulan hukuki meseleleri çözüme kavuşturmaya yönelik ayetlere de muhatab olmuşlardı. Geçen yazılarımdan birisinde² yeterli misaller verdikten sonra: “Kur’an-ı Kerim’in 14 asır öncesindeki mahalli değerlerini birer tarihi gerçekler olarak saklayıp, asıl âlemşümûl prensiplerini geçerli hâle getirebilmeliyiz” şeklinde bir temennide bulunmuştum. Zira bu nevden ayetlerin tarih boyunca her yerde yürürlükte kalmış ve kalacak olduğunu söyleyebilmek hâlen mümkün olmadığı gibi, hususiyle günümüzde, halkları müslüman pek çok devlette bunlardan pek çoğunun hukuken tatbik edilebilme değerlerini tamamen yitirmiş oldukları da bilinen bir gerçektir. Ne var ki, mevcut Kur’an meallerinde, mezkûr ayetlerin

¹ *İslâmiyât*, 8 (2005), sayı 4, s. 7-10.

² Bkz. bu kitab, “Kur’an-ı Kerim’de Mahalli Hükümler Meselesi”, s. 39-48.

anlamlarına bu açıdan hemen hemen hiçbir aydınlatıcı bilgi eklenmediği için, yaşanan hukuki hayatı bilip duran okuyucularda istifhamlar uyanması kaçınılmaz olmaktadır. Mesela hırsızlık yapmış kadın veya erkeğin elini kesme emrini;³ zina eden kadın veya erkeğe, mümin şahidlerin huzurunda, yüzer değnek vurma cezasını,⁴ modern denen dünyayı geçtik, halkı müslüman pek çok ülkede uygulayabilmek artık imkân harici bir şeydir ama, günümüzde mesela meali Türkçesinden okuyan müslümanlara, bunları hazırlayanlar herhangi bir çözüm sunmaya gitmedikleri için, fikrî bir uyumsuzluk içinde bo-alamak kaçınılmaz hâle gelmektedir. Bu çözümsüzlük bize, fıkhi mezheblerin teşekkülünden sonra ictihad sahasını onların mesaisiyle sınırlandırmış olan bir medrese eğitiminden miras kalmış gibidir.

Büyük âlimlerin görüşlerine aykırı davranmak, adeta din-den çıkmak gibi telakki edilmiş, yeni fikirler söylemek cesaret işi olmuştur. Kur'ani düşünceye bizlerden daha vakıf ilk asır âlimlerinin bâzı ahkâm ayetlerine getirdikleri yorumları bilenlerin,⁵ günümüzdeki bu manzaradan üzüntü duymaması elde değildir. Bizler, hususiyle İslam kültürüyle uğraşan ilim adamlarımızdan bu çıkmaz sokağı açıcı çalışmaları çoğaltmalarını beklerken, burada, yakın bir geçmişte kitablarıyla birlikte donup kalmış medreselilerimizin dünyadan ne derece uzak yaşadıklarına delil olacak iki hukuki vakayı hatırlatmayı lüzumlu görmüş bulunuyorum.

Acı bir gerçektir ki, mesela insanlığın kadim yaralarından olan köleliğin kaldırılması yönünde, Kur'an ve Sünnet'in bü-

³ 5/Mâide, 38.

⁴ 24/Nûr, 2.

⁵ Bkz. bu kitab, "İslam'ın Dünyevileşmesini Dünyevi Hayatımızın İslamileşmesi", s. 57-66.

tün teşvik ve uygulamalarına rağmen, 20. asra gelinceye kadar, müslüman dünyada, bu kurumun kapatılmasına öncülük etmesi gereken hiçbir mezheb âlimine rastlanabilmiş değildir. Bizim fakihlerimizin çoğu, ancak kendilerinden öncekilerin yazdıklarını okuyup okutmayı vazife bilmiş, İslam'ın yönlendirici mahiyetteki irşadlarını hayata geçirmek için gösterilecek değişimi, dini tahrif etmek diye anlamış, insanı pazarda alınırsatılır meta durumundan kurtarmak için, ayet-hadîs emri beklemenin gereksiz olduğunu bir türlü düşünememiştir. Gayr-i müslim dünyada ancak 1789 Fransız inkılabından sonra başlayabilen köleliği yasaklama hareketi İngiltere'de ancak on sekiz sene sonra resmîleşebilmiş, Osmanlı'daki ilk resmi adımı da, 1847 tarihinde köle pazarının kapatılmasıyla atılabilmiş ve beyaz köle ticareti de, ancak 1909'larda yasaklanabilmiştir. Bu pek gecikmiş kararları, adetleri olduğu üzere, medrese hep geriden seyretmekte direnmiş gibidir. Bakın nasıl?

İstanbul Dâru'l-Fünûn [Üniversite] Hukuk Fakültesi Dekanı Seydîşehirli Mahmûd Es'ad Efendi (1857-1917), kendi ders notlarından 1914'te basılan *Târîh-i İlm-i Hukûk* isimli değerli kitabında, Fransız ceza kanununun kabulünden sonra pek çok şer'i hüküm ve hadlerin kaldırılmış olduğundan bahisle, şu dikkate değer bilgiyi vermektedir:

“Daha bundan birkaç sene evvel, bir terekede zuhûr eden bir köleyi bilmüzâyede sattığı anlaşılan kazâ hâkimini Bâb-ı Meşîhât derhâl azil ve emr-i kazâdan [kadılıktan] teb'id ederek [uzaklaştırarak] vazîfe-i şer'iyyesini îfa etmiştir. Çünkü bugün Şerî'at-ı İslâmiyye'nin ta'rîf ettiği yolda rıkkıyyet [kölelik] mevcûd olmadığını takdir edemeyecek derecede irfândan mahrûm bir zâta taklîd-i kazâ etmek [kâdîlık yaptırtmak] şerî'ate ihânetdir. Ve kezâ bugün sirkat hakkında örf-i kadîmin

tebeddül etmediği ba'zı mahaller müstesnâ olmak üzere, bir sârikın [hırsızın] elini kat'a [kesmeye] kıyâm eden [kalkışan] bir Osmanlı kâdısı, Hükûmet-i İslamiyye'nin urûk-i hayatiyyesini [can damarlarını] kat' etmiş olur.”⁶

Mahmûd Es'ad merhum, daha ileriki sahifelerde, son zaman harblerinde, esirlerin köle edilmesi artık tatbikten kalktığı için şöyle diyor:

“Şer'at-ı İslâmiyye'de yegâne sebep-i rıkkıyyet olan harbîlik dahi zâil olmuş ve şer'atın ta'rifi vechile esâret kalmamıştır. Bu sebebe mebnî Hukûmet-i İslâmiyye-i Osmâniyye üserây-ı zenciyye ticâretini men' etmiş ve bunun için düvel-i ecnebiyye ile muâhedât akdolunmuştur. *Kânûn-ı Esâsî* mûcibince hürriyet, hukûk-i beşer cümlesinden addedilmekle, bugün memâlik-i Osmâniyye'de kölenin vücudu mutasavver olmadığından, buna dair ahkâm-ı şer'iyyenin mevki-i tatbiki kalmamıştır.”⁷

Bu uzun nakillerden anlaşılaçağı üzere, köleliğin ve el kesmenin Osmanlı şer'i devletinde kaldırılışında medresimizin değil, Avrupa'nın rolü olmuştur. Medresede okuduğu fıkha tabi olarak yirminci asırda hâlâ köle satmaya kalkışan kadiya Meşîhât-ı İslâmiyye işten el çektirdiğinde, artık Kur'an'a aykırı hareket etmekle suçlanacağından korkmuyordu.

Osmanlı'nın son devri kadısına arka çıkanları ondan kırk sene sonra bile Mısır uleması arasında görmek herhâlde şaşırtıcı olsa gerektir. Genç okuyucularımızın istifadesi için bu meseleyi aşağıda biraz genişçe ele almayı faydalı buldum.

Sultan IV. Mehmed devrinde, son vazifesi Rumeli Kazas-kerliği olan 17. asrın meşhur Osmanlı âlimlerinden Bosnalı

⁶ Seydişehirli Mahmûd Es'ad Efendi, *Târih-i İlm-i Hukûk*, İstanbul 1914, s. 234.

⁷ Seydişehirli, *Târih*, s. 263.

Ahmed ibn Hasan el-Beyâzî (ö. 1098/1687) fıkıhın yanı sıra, kelam ilmiyle de meşğul olmuş ve bu sahada İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin *Fıkh-ı Ekber* ve diğer eserlerinden derleyerek *İşârâtü'l-Merâm an İbârâtî'l-İmâm* isimli bir kitab bile yazmıştır. Bu kitab, ilk defa 1949'da Kahire'de basıldı.

Beyâzî merhum Osmanlı tarihinde tek olarak gösterilen recm vakasıyla da meşhurdur. *Silâhdâr Târîhi*'nde⁸ genişçe bahsedilen bu vakayı Beyâzî'nin arkadaşı Muhibbî'nin (ö. 1111/1699) *Hulâsatu'l-Eser*'inden⁹ naklediyoruz:

“Bir [müslüman] kadınla bir yahudi zina hâlinde yakalanıyor, dört şahid recm gerektirecek şahidlikte bulunuyorlar. Kâdî Beyâzî, kadının recm edilmesine hükmediyor. At Meydanı'nda [Sultan Ahmed Camii önü] bir çukur kazılıyor ve ceza uygulanıyor. Bu taşlama, sadr-ı İslam haric şimdiye kadar vukû bulmamışmış. Hâdiseyi müteakib kazaskerlik vazifesinden azledilmiş olan Beyâzî evine çekilmiş, yedi sene sonra da vefat etmiştir.”

Bu hâdiseyle ilgili olarak Hammer'in verdiği yanlışlarla dolu bilgilere göre,¹⁰ zaniye kadın bir kunduracının karısıymış. Yahudi de muşamba tüccarıymış. Canını kurtarmak için bir gün evvel müslüman olduğu için başı kesilerek; kadın ise 24 Rebîulevvel 1091/24 Nisan 1680 Çarşamba günü taşlanarak (recm) öldürülmüştür.

Yukarıda ismini verdiğimiz *İşârâtü'l-Merâm*'ı tahkikli basıma hazırlayan Ezher Üniversitesi Usûlu'd-Din Fakültesi hocası Yûsuf Abdurrezzâk, bu esere yazdığı “Önsöz”de, Osmanlı Kazaskeri Beyâzî'yi, yakınlarının, recm cezası şer'i bir

⁸ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Târîhi*, I, 731.

⁹ Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, I, 181-2

¹⁰ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, 337.

emir olsa da, artık bu asırlarda tatbikinin uygun olmayacağı görüşünden hareketle kararından döndürmek istediklerini belirtmekte, fakat Beyâzî'nin bu şer'i kararın infazını gerçekleştirmiş olması dolayısıyla bilakis medhe lâayık olduğunu şöyle dile getirmektedir:

فأرضى بذلك ربه وأرضى رسوله وأجرى أحكام الشرع بل أحيأها،
فله أجر من أحيأ سنة أمتها الظالمون وأقام حدا من حدود الله عطله
الباغون.

“Bu suretle Rabbinin ve O'nun Resulünün rızasını kazanmış, şer'i ahkâmı icra, hatta ihya etmiştir. Zalimlerin öldürdükleri Sünnet'i ihya edenlerin ve âsilerin ta'til ettikleri Allah'ın hadlerinden birisini yerine getirenlerin mükafatına nail olmuştur.”

Bundan elli yedi sene önce zanilerin taşlanarak öldürülmesi gerektiği inancındaki bu Ezher hocasının benzerleri Cumhuriyet Türkiye'sinin müftüleri arasında da varmıydı bilmiyorum. Yalnız 1960 askerî hükümet darbesini gerçekleştirenlerin, devirdikleri Başvekili, dinî açıdan da mahkûm etmek ihtiyacını duyarak, o yılların İstanbul müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen Efendi'ye başvurmuş ve ondan Başvekili recmetme fetvası almış olduklarını geçenlerde bir gazetede okumuş bulunuyorum.¹¹ Bu davranışın, savunageldikleri laik te-lakkiye tamamen aykırı olduğu mâlumdur.

Bizim yaştakilerin hatırlayacağı üzere, Demokrat Parti'nin hükümet oluşunun ikinci senesinde, o zamanların Diyanet

¹¹ 15 Şubat 2006 tarihli *Milliyet*'te Can Dündar'ın yazı dizisi. [Sayın Dündar, aynı konuda, mâlum bir hanımın vefatı dolayısıyla yayımladığı yazıda: “Askerler, devrik Başbakan'ı... müminlerin gözünden düşürmek için “zina” dâvâsı açmayı düşündüler. İstanbul Müftüsü'nden bu konuda fetva istediler. Müftü Ömer Nasuhi Bilmen, “Zina en büyük günahdır.” fetvasını verdi.” demektedir (*Milliyet Pazar*, 22.02.2009, s. 5.)]

Reisi Akseki'nin 9 Ocak 1951'de vefatı üzerine, Konyalı Eyüb Sabri Hayırlıoğlu Reis yapılmış, 27 Mayıs 1960 hükümet darbesi akabinde emekliye sevk edilerek, bir ay kadar sonra, yerine merhum Bilmen getirilmişti. Bu tâyin, darbecilerin merhuma recm fetvası mükâfatıymydı bilmiyorum ama, şayed Demokrat Partililer, hükümet devirmenin şer'i cezası hakkında vereceği fetvayı Yassıada hakimlerine göndermesini kendisinden isteselerdi, ne yapardı? doğrusu bilmek isterdim. Klasik bir medreseli olarak herhâlde *Kütüb-i Fetâvâ*'da bulamadım der kurtulurdu. Merhum Bilmen'in Diyanet riyasetinden senesini doldurmadan ayrılmış olmasını, ben, duyduğu vicdan azabına hamletmek istiyorum. Gönül isterdi ki, o ve diğer mealcilerimiz, en azından Mahmûd Es'ad Efendi'nin irfanına sahip olsunlar, şer'i kaynaklarımızda neyin sabit, neyin değişken olduğunu açıklama vazifesini yerine getirsinler. Bu temennimizin gerçekleştiricilerini görmek dileğiyle, aziz okuyucularıma saygı ve selamlarımı iletiyorum.

Seleften Beklenen¹

Kur'an-ı Kerim'de birkaç yerde geçen *selef* kelimesi, "geçmişte yapılmış şey veya hareket" anlamında kullanılmakta ve ondan ibret alınması istenmektedir.

Arab lugatçılarından, Türk ülkesi Farablı Cevherî (ö. 393/1003). *سلف الإنسان* tâbirine *ecdâd* anlamı verir. İbnu'l-Esîr ise (ö. 606/1210), *en-Nihâye* isimli hadîs lugatında

سمي الصدر الأول من التابعين السلف الصالح

cümlesiyle Sahabeden sonra gelen ilk nesli, selef-i salih olarak ıstılahlaştırır. Selefin, borç anlamındaki kullanılışı konumuz dışıdır.

İlk asırlara kadar inen İslami kaynaklarda da rastladığımız bu kelime, örnek alınması gereken bir önceki nesle teşmil edilerek kullanılmıştır. Mesela Tabiunun nazarında selef, Sahabedir; Tebe-i Tabiun için Tabiun ve Sahabedir ama, bu nesillerin üst sınırını belirlemede yine de kati bir fikir birliğine ulaşılabilmiş değildir.

¹ *İslâmiyât*, 10 (2007), sayı 1, s. 11-20.

“...خير القرون قرني ثم = En hayırlı devir Benimkidir, ondan sonra...” diye başlayan hadîs şeklindeki ibarelerde bazen iki, bazen üç, bazen dört neslin zikrediliyor olduğu mâlumdur. Bunlarla söylenmek istenen husus şudur: Peygamber sonrası devirlerde, İslami zihniyete ters düşen davranış ve fikirler görüldüğü takdirde, bunlar, örnek alınması gereken geçmiş devrin değerleriyle muhakeme edilerek değerden düşürülmeli, “bunlar ecdada yakışacak iş değildir” denilerek mahkûm edilmelidir. Bu çerçevede bulabildiğimiz örnekler bizlere İslam fikir tarihinin gelişimi ve değişimi üzerinde müstesna değerde bilgiler sunmaktadır. Birkaç misalle aydınlatmaya çalışalım.

Mesela Kur'an-ı Kerim'i okuyan herkesin bildiği üzere 4/ Nisâ sûresinin 135. ayetinde, insanlığa değişmez düstur değerinde bir emir vardır:

“Ey inananlar, kendinizin, anne babanızın ve yakınlarınızın aleyhine bile olsa, doğruluktan ayrılmayın, zengin hakkında olsun, fakir hakkında olsun, şahidliği Allah için doğru yapın. Adalet konusunda heveslerinize uymayın...”

Bu ayeti ilk dinleyenler tabii ki Sahabelerdi ve anlamışlardı ki ana baba dâhil, en yakın akrabasının birbirleri hakkında şahidlik yapmalarında rahatsız edici hiçbir gayr-i tabiiilik, hiçbir sakınca yoktur. Ne var ki müslüman toplumun sosyal değişimi, daha ikinci nesilde bu ebedî Kur'an prensibinde tenvirini göstermekten hâlî kalmayacaktır. Tâbiî neslinin en büyük âlimlerinden İmâm-ı Zuhrî (52-124/672-742) işbu acıklı durumu şöylece tesbit ediyor:

كان ذلك فيما مضى من السنة في سلف المحلمين...

“[Yakın akrabasının birbirine şahidliği] müslümanların selefi indinde Sünnet'ten idi... Müslümanların sâlih selefi,

babanın oğlu hakkında, oğulun babası hakkında, kardeşin kardeşi hakkında, kocanın hanımı hakkında şahadette bulunmasını mahzurlu görmüyordu. Sonra insanlar değişti bu şahadet de tahdid edildi.”²

Hız. Peygamber’in vücuda getirmek istediği ideal İslam toplumunun, onun vefatından bir çeyrek asır geçmeden ne hâllere geldiği düşünülecek olursa, günümüzde hâlen camilerin mevcut oluşuna şükretsek yeridir. Ne var ki İslam toplumunda sonsuz derecede değişken bir fikir hareketliliğinin sebebini başka yerde değil, yine İslam’ın yapısında aramak gerekir. Zira Kur’an’ın istediği toplum, beşer hayatının her yönüyle onun meşgûliyetini gerektirdiği için, müslüman dünyasının sosyal değişiminin de o nisbetle çeşitli ve renkli olması kaçınılmazdı. Gayr-i müslim dünyanın din anlayışıyla bu durumu takdir edebilmek kolay olmasa gerektir. Geçmiş sayılarımızda da defaatle belirttiğimiz üzere³ kadîm İslam düşüncesinde dinden ayrı bir saha bahis konusu olmamıştır. Hiçbir müslüman, böyle bir ayırım yapmamış, sadece bir şeyin İslam’a uygun veya değil olduğunu düşünmüştür. Bu hususu insafli müsteşnkler bile ifade ederler. Mesela, Muâviye’nin vefatından sonra (60/680) çıkan hilafet kavgalarından bahsederken meşhur Alman müsteşnk J. Wellhausen (1844-1918) şöyle diyor:

“Bizim için tamamiyle siyasi olan hak ve meşruiyet meselesi ise, filvaki teokratik İslam için dine dâhil idi. Müddeilerin taleb ettikleri hak, dinî sebeblere dayanıyor ve Yezîd, dinî sebeblerle hilafete gayr-i lâıyk add ve îlan ediliyordu.”⁴

² Taberî, *Tefsîr*, V, 322.

³ Mesela *İslâmiyât*, 3 (2000), sayı 1; 4 (2001), sayı 3; 5 (2002), sayı 1.

⁴ *Arab Devleti ve Sukûtu*, s. 77.

İşte İslam'ın bu hususiyetiyledir ki Peygamber sonrasında hızla gelişen siyasi ve ictimai durumların doğurduğu fikrî cereyanlar da, hep dine dâhil olarak mütâlâa edilmiştir.

Aşağıda bu çizgi çerçevesinde vereceğimiz bâzı misallerde selefin sahib olduğu önemin ortaya çıkarılabileceğini zannediyoruz. Önce şu tarihî gerçekleri ana hatlarıyla hatırlatalım.

Hz. Peygamber'in vefatının yirmi dördüncü senesinde İslam'ın üçüncü halifesi Hz. Osman, namazında orucunda dindaşları tarafından katledilmiştir (35/656). Daha senesi geçmeden katillerin cezalandırılması davasıyla Cemel harbinde cennetlik vasfındaki Sahabiler birbirleriyle harbe tutuşmuşlardır. 36/657 senesinde Mu'âviye-Ali hilafet mücadelesi Siffin sahrasında yine oluk oluk müslüman kanı akıtılmasına sebep olmuştur. Beş sene sonrasında seçimli hilafet devrinin saltanata dönüştürüldüğüne şahid olunmuştur. Devamı önlenemeyen siyasi çatışmaların müteakiben fikrî cereyanlara kapı açmaması hiç düşünülebilirmiydi? İşte bu imkânsızlık neticesindedir ki ileriki senelerde asırlarca yaşayacak bir Harihiciye hareketi ortaya çıktı. Şia cebhesi teşekkül etti. Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie cereyanları dalbudak saldı. Bunların yanı sıra İslam fikhını teşkil zaruretiyle mezhebler vücud buldu. Bütün bu siyasi-fikrî akım sahiblerinin karşılıklı mücadeleleri bazen çok kanlı sonuçlar bile doğurdu, ki bunların ilmi ölçülerle aydınlığa kavuşturulması hizmeti bugün İslam'ın istikbali açısından kaçınılmaz bir zaruret teşkil etmektedir. Biz şimdilik konumuzla ilgili bâzı örnekler sunmakla yetinelim.

Hicretten on sene önce doğmuş ve Hz. Peygamber'e hizmetle şereflenmiş bir Sahabi vardır: Enes ibn Mâlik. Bu zat 90/709 senesinden sonra vefat etmiş olmakla, ilk asrın bütün çalkantılarını yakinen yaşamış, ümmetin geçirdiği müdhîş değişmeye bizzat şahid olmuş birisiydi. Onunla kırk sene bir-

likte olduğu söylenen Basralı bir Tâbiî âlim Sâbit ibn Eslem el-Bunânî (ö. 127/744) şahidi olduğu bir vakayı şöyle anlatıyor:

“Cuma günü [Basra camiinde] Enes ile beraberdik. [Vali] Haccâc (ö. 95/714) [hutbesini pek uzatarak] namazın zamanını geciktirdi. Enes dayanamayıp ayağa kalktı, ikazda bulunmak istiyordu. Yakınları, kendisinin ve çocuklarının başlarına gelecekten korkarak onu engellediler. Enes daha sonra atına binip [Basra yakınındaki] Zâviye’ye doğru hareket etti. Yolda şöyle dedi.”

والله ما أعرف شيئاً مما كنا عليه على عهد النبي (ص) إلا شهادة أن لا إله إلا الله.

“Vallahi görüyorum Lâilâhe illâllâh demenin dışında Hz. Peygamber devrinden bir şey kalmamış!

Refakatindekilerden birisi sordu: Namaz da dâhilmi buna? Enes [Haccâc’ın yaptıklarına telmihan] şu cevabı verdi:

قد صليت الظهر عند المغرب أفتلك كانت صلاة رسول الله (ص)؟

“Yahu öğleyin kılınacak namazı akşam vakti kıldınız. Hz. Peygamber’in namazı böylemiydi?”⁵

Haccâc’da görülen bu sefefe aykırı davranış Enes’e o kadar dokunmuş olmalıdır ki, daha sonraları onu Şam’a giderek halife Velîd ibn Abdilmelik’e (hilafeti 86-96/705-715) şikayette bulunuyor görüyoruz.

Enes’i Şam’da, Sahabe sonrasının en büyük âlimlerinden İbn Şihâb-i Zuhri (ö. 124/742) ziyarete geliyor. Enes, ağlar hâldedir. Zuhri sebebini soruyor. Karşılık aynı:

لأعرف شيئاً مما أدركتُ إلا هذه الصلاة وهذه الصلاة قد ضيّعتُ.

⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2001 baskısı, V, 339-340 (Leiden ve Beyrut basımlarında yoktur).

“Hz. Peygamber devrinden kala kala bir namaz kalmıştı, o da bozuldu.”⁶

Bu ifadelerinde Hz. Enes her ne kadar ifrata kaçmış ise de, kaynaklarda görülen pek çok benzer beyanlar, İslam'ın ilk asrında idari-sosyal hayatın pek öyle sanıldığı gibi olmadığını göstermekten hâlî değildir. Müslüman toplum, giderek yabancı kültürlerin de istilasıyla, her çeşit hayatı fiiliyata döker hâle gelmişti. Bugün Türkiyeli bir müttaki müslümanın gözündeki mukaddes Mekke ve Medine ile, ilk asrın sonlarının eğlenceli Harameyn'ini bağdaştırmak hayal olsa gerektir. Misal olsun diye hatırlatalım ki İran'ın fethinden sonra Mekke'ye gelen İranlı esirler Arablara çalgılı mûsiki tâlim etmekte ve mesela Medine'nin meşhur muğannisi âlim Tuveys (11-92/632-711), ud eşliğinde söylediği şarkılarla Ubeydullâh ibn Sureyc'i (ö. 98/716) kendine hayran bırakabilmektedir. Edebiyat mahfillerinin yanı sıra Peygamber devrini kültürel açıdan ihyaya çalışanların pek çoğunun sesine de kulak veren çıkmamaktadır. Zira idare bu zatlarda, ilim-amel birliği görmüyordu. Emevilerin âlim halifesi Abdulmelik (hilafeti 65-86/685-705) bakınız 75/695 senesi haccında Medine'de yaptığı konuşmada neler söylemiştir:

“Ben [Hz. Osman gibi] biçare, [Mu'âviye gibi] yumuşak [Yezîd gibi] fikri kıt halife değilim. Ben bu ümmeti, bana karşı davranışınız düzelinceye kadar, ancak kılıçla tedavi ederim. Siz bize ilk Muhacir [Sahabenin] işlerini öğretiyorsunuz ama onlar gibi hareket ettiğiniz yok. Bize Allah'tan korkmayı [takvayı] emrediyorsunuz da kendinizi unutuyorsunuz. Vallahi birisi, bundan böyle Allah'a takvada bulunmamı isterse boynunu vururum.”⁷

⁶ Buhârî, r. 530.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 391-2.

Hatırlayalım ki Abdulmelik bu hutbeyi dokuz yıl Mekke-Medine’de halifelik yapmış İbnu’z-Zubeyr’i Haccâc eliyle 73/692’de ortadan kaldırdıktan iki sene sonra yapmaktadır. O Haccâc ki, Sünni tabakat kitapları ona hem zalim demekte, hem de onun fasih, belîğ bir fakih olduğunu, hadîs rivayet ettiğini, Kur’an’ı harekelediğini söylemeden geçememektedirler. Haccâc mesela şu iddiadadır:

أَنْ طَاعَةَ الْخَلِيفَةِ فَرَضٌ عَلَى النَّاسِ فِي كُلِّ مَا يَرُومُهُ.

“Halifenin her arzusuna itaat etmek insanlar üzerine farzdır.”⁸

Acaba Ehl-i Sünnet akaidini ortaya koymak için *Kitâbu’s-Sunne*’ler kaleme alan pek çok muhaddis fakih itaat konusunda Haccâc’dan farklı bir şeymi söylemektedirler?⁹

Gerçi, baştakilerin zulûmlerine karşı çıkma bedelinin pek ağır ödendiğini bilen ve yaşayan âlimlerin ehven-i şerreyn olarak gördükleri bu itaat çözümünü belli bir zaman ve şartlar için kabullenmek akıl kârı ise de, bu söylediklerini İslam’a mal etmenin hiçbir mazereti olamazdı.

Ne var ki, pek çok sünni otoritenin zalim idareciler karşısında susturulan dilleri, meselelere fikrî planda yaklaşan düşünörlere karşı hiç de kilitli kalmış değildir. Zira onlardan bekleyebilecekleri bir tehlike yoktu, konuşabiliyorlardı. Kitap ve Sünnet’e dayalı fikirlerine aykırı görüş beyan edenleri, göröleceğı üzere kâfirlikle, zındıklıkla damgalamaktan hiç çekinmediler. Sanki bu fikir tahammölsözlüklerine örnek aldıkları bir selef varmış gibi! “Kur’an mahluktur” diyen bir Ca’d ibn Dirhem’i Emevilerin meşhur valilerinden Hâlid el-

⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, II, 210.

⁹ Mesela bkz. el-Lâlekâî’nin Ahmed ibn Hanbel’in İtikadı hakkındaki nakilleri s. 180.

Kasrî (66-126/686-743), Vâsıt şehrinde, kurbanlık yerine bir hayvan gibi boğazlıyor ve buna isyan eden Ehl-i Sünnet âlimi çıkmıyor! Bu hâdise, İbn Teymiyye'nin naklettiğine göre:

على عهد علماء التابعين وغيرهم من علماء المسلمين.

Tâbiilerin ve daha sonraki müslüman âlimlerin devrinde cereyan ediyor ve bu âlimler *حمدوه على ما فعل وشكروا ذلك* Kasrî'yi bu hareketinden dolayı övüyor ve kendisine şükranlarını sunuyorlar.¹⁰

Bir yüz sene sonrasının büyük Hanefi fakihlerinden Bısr ibn Gıyâs el-Merîsî (ö. 218-833) aynı suçu işleyenlerdendi. Bu ehl-i takvadan olan âlim öldüğünde, kimse cenazesine gelmemiştir. Zira selefin zamanında olmayan görüşleri benimseyenlere uygulanacak yönetmelik bâzı fıkıh-hadîs âlimlerince hazırlanmış hâldeydi:

“Hanımları boştur.

Mirastan mahrumdurlar.

Şahidlikleri kabul görmez.

Cenazeleri ortada kalacaktır...”¹¹

Dikkat edilmelidir ki, İslam'ın idari yapısını bozanlara karşı aynı çevrelerden kesilmiş hiçbir ceza bilmiyoruz. Yönetmelik sadece silahsız düşünürlere işlemektedir. İşletenler arasında anlı şanlı fakihler bile vardır. Misalimiz, Irak'ın müctehid müftüsü Ebû Sevr İbrâhîm ibn Hâlid (170-240/786-854). Bu zat, Ahmed ibn Hanbel'in yarım asırlık arkadaşıdır. Önce Hanefiymişler, İmâm-ı Şâfiî ile görüşükten sonra hadîşçilere iltihak etmişler.¹²

¹⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XII, 350.

¹¹ *Lâlekâî*, s. 353-6.

¹² *Târîh-i Bağdâd*, VI, 67.

Şimdi bu şöhretli ismi yakından tanıyalım. Lâlekâî (ö. 418/1027) şöyle naklediyor:

“Ebû Sevr’e “Kaderiyye kimdir?” diye sorulunca şu cevabı verdi:

Bunlar, “kulların fiillerini Allah yaratmamıştır; kullarına günahları takdir etmemiş ve yaratmamıştır” diyenlerdir. Bu görüşte olan Kaderiyyenin arkasında namaz kılınmaz, hastaları ziyaret edilmez, cenazelerine katılınmaz, tevbeyle davet edilirler: Ederlerse ne âlâ. Etmezlerse boyunları vurulur.”¹³

Boyunları vurulacak olanlar, mesela Kâbe’yi taşıyıp yakanların cezasını, Allah’a değil, insana kesen, Allah’ın böyle işlerden münezzeh olduğunu söyleyen Kaderiyye idi. Ne yazık ki onlara kılıcı lâyıık görenler zalimlerin faaliyetine çanak tuttuklarının farkında değillerdi. Madem ki selefte böyle bir düşünce yoktu, vuracaktın söyleyeni. İşin bize en ağır gelen tarafı, İslam kültürüne yaptıkları hizmetleri unutulmayacak olan büyük isimlerin sahnede yer aldıklarını görüyor olmaktır.

Abbasilerin kâdılar kâdısı İmâm-ı Ebû Yûsuf (ö. 182/798) “إن الله لا يعلم ما يكون حتى يكون = Allah, bir şey olmadıkça olacağını bilmez.” diyen kimsenin katline fetva veriyordu.¹⁴

Taberî (ö. 310/923) gibi bir allameden aşağıdaki bir hükmün çıktığını okuyan, titremez de ne yapar?

من قال القرآن مخلوق معتقدا له فهو كافر، حلال الدم والمال لا يرثه ورثته من المسلمين يستتاب فإن تاب والا ضربت عنقه

“Kim inanarak Kur’an mahluktur (yaratılmıştır) derse kâfir olur. Kanı ve malı helaldır, müslüman verese malını

¹³ Lâlekâî, r. 319.

¹⁴ Kevserî, *Husnu’t-Tekâdî*, s. 43.

alamaz. Kendisi tevbe etmeye çağrılır. Ederse ne âlâ, etmezse boynu vurulur.”¹⁵

Bu dehşetengiz beyanlara, hele şükür nadirattan da olsa, bâzı allameler karşı çıkmışlardır da kalplerimiz biraz olsun teselli bulmuştur.

Yukarıda ismi geçen Merîsî'nin katline bile fetva verenlere katılmayanlardan birisi, Hanbeli mezhebinden, İbn Teymiyye'nin talebesi Zehebî'dir (ö. 748/1348). Bu insaf sahibi Türkmen allame tarihçi, Merîsî'ye tahsis ettiği terceme-i hâlin sonunda¹⁶ ondan beş yüz sene sonra, şunları söyleme ihtiyacı duymuştur:

”Kim bir bidatle tekfir edilse, isterse bu bidat pek mühim olsun, o kimse asıl kâfir gibi değildir: Yahudi, mecusi de olmaz. Allah'a, Resulüne, kıyamet gününe inanmış olan, oruç tutan, namaz kılan, hacceden, zekât veren bir kimse, isterse ağır cürümler işlemiş, sapıtmış ve bidat çıkarmış bile olsun, Peygamber'e karşı gelen, puta tapan, şeriatlara sırt çevirip kâfir olmuş kimse gibi değildir. Biz yine de bidatlardan ve bu yola sapanlardan Allah'a sığınırız.”

Zehebî'miz doğru söylüyordu. Fikir üretenleri kesip biçmek yerine, onlara Peygamber zihniyetinin örnekleri sunulmakla yetinilseydi, bu, ancak müslüman dünyasının hayrına olurdu. İmâm-ı Âzam'ın muasırı İmâm-ı Evzâî, kafasını attıran Ehl-i Rey'e karşı silah çekilmesini değil . عليك بآثار من سلف (selefin verdiği bilgilerle hayatı düzenleme tavsiyesi yapıyor.¹⁷

Hadîs sultanlarından Sufyân-ı Sevrî (97-161/715-778) aynı muhataba karşı şöyle demekle yetiniyordu:

¹⁵ Lâlekâî, r. 514.

¹⁶ Zehebî, *Nubela'*, X, 202.

¹⁷ Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, r. 8.

إنما الدين بالآثار ليس بالرأي.

“Din ancak hadîs kaynaklarından öğrenilir, reyle, akılla değil.”¹⁸

Medine’nin meşhur âlimi İmâm-ı Mâlik de (95-179/713-795) aynı yolu gösteriyordu.¹⁹

İkinci asrın başlarında yaygınlaşan kelami düşünce sahiplerine İmâm-ı A’zam’ın davranışı yukarıdaki âlimlerden farklı değildi.

Hanefi fikhını ilk toplayan olması dolayısıyla kendisine *el-Câmi’* lakabı verilmiş olan Merv kadısı Nûh ibn Ebî Meryem (ö. 173/789) hocası İmâm-ı Ebû Hanîfe’ye (80-150/699-767) soruyor:

ما تقول فيما أحدث الناس من الكلام في الأعراض و الأجسام

“Birtakım adamlar arazlar ve cisimler konusunda kelimeler ederek yeni bir şeyler söyler oldular ne dersin?”

Ebû Hanîfe’nin cevabı şudur:

مقالات الفلاسفة عليك بالآثر وطريقة السلف، وإياك وكل محدثة

فإنها بدعة

“Bunlar filozofların görüşleridir. Sana düşen esere (Hz. Peygamber’den menkul sözlere) ve Selefin yoluna gitmektir. Aman ha(!) İslam’a aykırı her yeni çıkarılan şey bidattir.”²⁰

Kelam tarihinin bildirdiği üzere, daha hicri ikinci asırda vücud bulan ve renklerin, cisimlerin mahiyeti hakkında söz eden bâzı filozoflar, bunları Allah’a da nisbet etmeye kadar

¹⁸ Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi’l-Hadîs*, r. 5.

¹⁹ Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi’l-Hadîs*, r. 7.

²⁰ Herevî, *Zemmu’l-Kelâm*, 194a; IV, 213, r. 1015.

gitmişler. Kur'an ve Sünnet kültürünü yeterli sayan âlimler ise bu kaynakların dışındaki bilgilere itibar etmemeyi tercih etmişler ve bu davranışlarına "selefin yolu" demişlerdir. Aykırı görüşte olanları boğazlamak gibi bir düşünceleri olmamıştır.

Bu büyük isimlerin tavsiyelerini tutanlar, ileriki asırlarda gördükleri yanlışlıkları, yaşadıkları bozuklukları selefin tatabikatını örnek alarak teşhis etmeye ve vatandaşlarını doğru gördükleri çizgiye çekmeye çalıştılar. İşbu zatların cildler dol-duran mesaisini bugün şükranla karşılayıp onlardan hakkıyla istifade etmek müslüman kültür adamlarından beklenen en mühim hizmetler cümlesindendir. Burada onlardan bir misal vererek bu yazımı bitirmek istiyorum.

6/12. asırda Bağdad'da yaşamış, pek çok sahada pek çok eser vermiş şöretli Hanbeli bir âlim vardı: İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201). Yazdığı yüzlerce kitab arasında ilim ve âlimlerin tenkidine tahsis edilmiş *Telbîsu İblîs* isimli eserinde, kendinden önceki veya yaşadığı devirde İslam esaslarına aykırı bulduğu her çeşit düşünce ve davranışı şeytani kaynaklı göstermekte ve bunların doğrularını göstermeyi hedeflemektedir. İbnu'l-Cevzî'nin barışık olmadığı zümrelerden birisi, mesela yollarını şaşırmış saydığı sofilerdir.

Erbabınca mâlum olduğu üzere 2/8. asır İslam dünyasında görünür hâle gelen tasavvufi cereyanların ilk temsilcisi zahid âlimler, kendilerine kaynak olarak Kur'an ve Sünnet'i alıyorlar; bunların dışındakilerin muteber sayılamayacağını söylüyorlardı. Mesela tasavvuf dünyasının ilk imamlarından Cunejd-i Bağdâdî (ö. 298/911) şöyle diyor:

Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ve Ebû Sevr (İbrâhîm ibn Hâlid ö. 240/854) gibi, ben de hadîşçiler mezhebince fıkıh öğrendim.

Hâris-i Muhâsibî (ö. 243/857) ve Seriyy-i Sekatî (ö. 253/867) ile sohbetinde bulundum. Kurtuluşumun sebebi budur. Bu (tasavvuf) ilmimiz Kur'an ve Sünnet'le kayıdlıdır. Kur'an, hadîs ve fıkıh bilmeyen kimseye iktida edilmez (uyulmaz).²¹

Aynı çerçevede olarak bu düşüncüyü, tasavvuf yolunu Ney-sabur'da ilk defa izah etmiş olan Ebû Hafs (ö. 264/877) şöyle ifade eder.

من لم يزن أفعاله وأحواله بالكتاب والسنة... فلا تعده في ديوان الرجال.

“Bir kimse yaptığı işleri, bulunduğu durumları Kur'an ve Sünnet'e göre ölçmezse... onu muteber kimselerden saymayın.”²²

Bu kabil beyanlara İbnu'l-Cevzî'nin katılmaması söz konusu değildi, ama kendilerini o söfi büyüklerinin müridlerinden sayan zahidlerin çarpık fikirlerine sessiz kalması da mümkün değildi. Zira bunlar selefin düşüncesiyle taban tabana zıt manzara gösteriyorlardı. Mesela sôfiyye arasında, sonradan ortaya çıkmış tevekkül anlayışı bu kabildendi. Bir temsilcisini tanıyalım:

Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed ibn Sâlim (ö. 297/910).

Bu zat, altmış sene sohbetinde bulunduğu Sehl-i Tusterî'nin (ö. 283/896) müridi ve varisi idi. Şeyhinden sonra tarikatın isim babası oldu.

İbn Sâlim'in, tasavvufun temel ıstılahlarından birisi olan tevekkül hakkındaki düşüncesi ilgili eserlerde vardır. Biz burada bunun tafsilatına girmeden, sadece tevekkül-kesb ilişkisiyle ilgili tenkide uğramış bir iddiasına dokunacağız. Luğat mâna-

²¹ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 273-4. Krş. Ebû Nu'aym-ı Isbahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, X, 255; Hatîb-i Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*, VII, 243 (yeni baskı VIII, 170).

²² İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 163; Zehebî, *Nubela'*, XII, 512.

sıyla kesb, “çalışarak bir şey elde etmek” demekse, tevekkül de “her şeyde Allah’a dayanmak”tır. Birisi İbn Sâlim’e soruyor:

أنحن مستعبدون (متعبدون) بالكسب أم بالتوكل

“Bizler kulluğumuzu kesb ilemi yoksa tevekkül ilemi yapmakla emrolunduk? Yâni sôfiler olarak rızkımızı kendimizi kazanalım, yoksa Allah’a tevekkül edip O’ndan mı bekleyelim?” demek istiyor. Aldığı cevap şu:

التوكل حال رسول الله والكسب سنته

“Tevekkül, Hz. Peygamber’in hâlidir, kesb ise Sünnet’i. Tevekküle takat getiremeyen yâni Hz. Peygamber’in kemal derecesine erişemeyen zaif kimseler için kesb, Sünnet kılınmıştır. Tevekküle takati olana ise kesb katiyyetle gayr-i mübahtır.”²³

İbnu’l-Cevzî bu noktada İslami kültürünü devreye sokacak ve bu sofimize dersini verecektir:

“Bu sözler, tevekkülün mânâsını anlamamış, onu, iş görmeyi terk etmek, uzuvlarının çalışmasını tâtil etmek zannetmiş birtakım kimselerin lafıdır. Evvelce açıkladık ki tevekkül kalbî bir iştir, uzuvların çalışmasına engel değildir. Eğer her çalışan mütevekkil olmasaydı peygamberleri mütevekkil saymamak gerekirdi.”

diyor ve peygamberlerden, Sahabeden, Tâbiundan çalışan isimler vermeye geçiyor:

“Âdem, çiftçi idi; Nuh ve Zekerîyya, marangoz; İdris, terzi; İbrahim ve Lut, ziraatçı; Salih, tüccar....

Sofiyyeye derler ki “Ailemi neyle geçindireyim?” Alacağın cevap “أشركت = Şirke battın”, olur. Ticaret etmeye

²³ Sulemî, *Tabakâtü’s-Sûfiyye*, s. 414-5; Şa’rânî, I, 99; Munâvî, IV, 573.

gidenden sorsan: “O mütevekkil ve itkan sahibi değil”, derler. Bütün bunlar tevekkül ve yakinin anlamını bilmediklerinden ileri geliyor. Selef ise çalışmayı emrederdi (وكان السلف... يأمرون بالكسب).²⁴

Aziz okuyucum,

Yazdığım bu kadar sahifeyi okuduktan sonra, belki benimle birlikte siz de diyeceksinizdir ki “Herhâlde son asırların Selefîyye hareketinden bahsetmeye, artık zaman zemin kalmadı.” Ben, ileride inşallah, diyorum ve okuyucularımdan, çokça dile getirdiğim bir temennimi tekrarlayarak ayrılmak istiyorum. Onlar da biliyorlar ki İslam fikir dünyası olarak, bir ân önce, geçmiş kültür kaynaklarımızın ilmî yayınlarını tamamlayıp onları külli bir arıtım ve değerlendirmeye tabi tutmak zorundayız. “Evlere sığmayan bu kadar yayın yetmiyormu?” diyecek olanlara, şahsen, evet, yetmiyor, diyeceğim. Son senelerde, mesela Yemen’e gitmiş genç ilim adamlarımızdan öğrendim, oralarda, henüz ilim dünyasının tanımadığı bir İslami kültür hazinesi yatmaktadır. Cenab-ı Hak’tan bu yolda çalışacak nesiller lütfetmesi duama sizler de âmin deyiniz. Ve’s-Selam.

²⁴ İbnu’l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 272-3

İrtica Nerede? [31 Mart Hareketi]¹

Son asır Osmanlı siyasi-fikrî çatışmalarının Türkçe lugatlara yeni anlam vererek kattığı Arabca kelimelerden birisi de kendisinden bir türlü ayrılamadığımız irtica olmalıdır. *Ric'at*, *rucû'* masdarından gelen ve “bir işe, bir fikre, bir yere... geri dönmek, avdet etmek” anlamında kullanılan *irticâ'*, klasik Arab lugatlarında mesela: “Deveyi sattıktan sonra onun parasıyla faydalı bir şey almak” demektir. Deve satılmakla kaybediliyor, ama onun parasıyla bir başka şey satın alınarak sanki kaybedilmiş olan şey geri dönmüş oluyor. Değiştirilen bir uygulamadan memnun kalınmayarak tekrar öncekine dönmek de, Meşrutiyet devrinde *ric'at* fiiliyle ifade edilmiştir. Mesela Suriye gibi Arabca konuşulan eyaletlerde eskiden mahkeme ilamları Arabca yapılırken, İttihâd ve Terakkî bunların Türkçe yapılmasını emretmiş, fakat 23 Ocak 1913 Bâb-ı Âli baskınından sonraki iktidarında, o emrini feshederek Suriye mahke-

¹ *İslâmiyât*, 10 (2007), sayı 2, s. 9-23.

melerinde Arabcanın Türkçe gibi resmen kullanılmasını kabul etmişti. Bu hâdiseyi *Hâtırât-ı Siyâsiyyesi*'nde anlatan sabık Şeyhulislam Cemâluddin Efendi (1848-1917), açıklamalarını şu cümleyle bitiriyor:

“İşte şu hareket-i ric'iyye... eski hatâları alenen tasdîk ve i'tirâfa delâlet eden bir mukaddime-i meşkûredir.”²

Ne var ki, irticada mutlak menfilik olmadığı hâlde, günümüz Türkçesinde bu kelime daima menfi yönde kullanılacak, muhatabı tahkir etmekte ona baş vurulacaktır. Artık 'irtica'ın faili olan mürteci, yâni devrimizin gericisi, faydalı bir işin sahibi değildir. İrticaı, bu çerçevede ilk defa kimin kullandığını şimdilik bilmiyorum. Geçen asırlardaki Osmanlı neşriyatını bilgisayarla tarayacak gençlerimiz bu tesbiti yapmalıdır. Benim bu yazımda ilgileneceğim saha, 1908'in 31 Mart irticaı etrafında aziz okuyucularımla sohbette bulunmak, bu vakayı gerçek din âlimlerinden sayılanların nasıl karşıladıklarını sunmaya çalışmak ve kaynak olarak da *Beyânu'l-Hak*, *Sırât-ı Müstakîm* gibi bir kaç dergiyle yetinmek olacaktır. Zira, *Mîzân*, *Serbestî*, *İkdâm*, *Tanîn*, *Şûrây-ı Ümmet*, *Sadây-ı Millet*, *Sabâh* gibi o devrin gazetelerini taramadan irtica anlayışının geçirdiği safahattı hakkıyla ortaya koymaya imkân yoktur. Bizim de şimdilik böyle bir imkânımız bahis konusu değildir, affoluna.

Aziz okuyucum,

Bilindiği gibi 23 Aralık 1876'da Sultan Hamîd'in ilan ettiği I. Meşrutiyet'in Meclis-i Meb'ûsan'ı 19 Mart 1877'de açılmış ise de, daha senesini dolduramadan 13 Şubat 1878'de faaliyetini askıya almak durumu hasıl olmuş, ancak otuz sene sonra 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilebilmişti. Bu yeni

² Şeyhulislam Cemâluddin Efendi, *Hâtırât-ı Siyâsiyye*, s. 24.

perdenin açılmasında en büyük âmilin İttihâd ve Terakkî ismiyle bilinen komiteci Osmanlılar olduğu mâlumdur.

İstibdad idaresinin kalkmasıyla Osmanlı'nın yükselişe geçeceği ham hayaline kanmış bu iyi niyetli cesur cahillerin, koca imparatorluğu on sene içinde eritebilmeyi nasıl başardıklarını tarihçilerimiz açıklasınlar.

II. Meşrutiyet'in ilânını takib eden aylarda, 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakını, Bulgaristan Krallığı'nın derhal kuruluverdiğini, bir gün sonra Girid'in Yunanistan'a bağlandığını görüp şaşırان İstanbul halkı, 7 Ekim'den itibaren sokakları şenlendirmeye başlar. Halkın arasında, başa gelen felaketlerin suçunu şeriatın tam uygulanmamasına, ve devlet idaresini Sultan'dan alıp, her cins milletten oluşmuş Meclis'e terk eden Meşrutiyet idaresine yükleyen mollalar da vardır. Meşruti idarede irticanın ilk kıpırdanışı olarak sayılan bu 7 Ekim sokak nümâyişini bir canlı şahidin dilinden öğrenmeyi kim istemez!

Eski büyükelçilerimizden Cevad Açıkalın'ın babası Alî Cevâd Bey (1858-1930), Sultan Abdülhamîd'in Mabeyn Başkâtibi'dir. II. Meşrutiyet devrinin en değerli kaynaklarından olan *Fezleke*'sinde³ bu hâdiseyi bakın nasıl anlatıyor:

“Eylül'ün yirmi dördünde. [7 Ekim 1908] ve [hicri 1326 / rumi 1324] ramazan-ı şerifin on birine müsadif olan Çarşamba günü saat on raddelerinde Efendimiz beni çağırarak “Birçok Fatih hocaları saray-ı hümayun pişgâhına [önüne] gelmişler. Mutlak beni görmek istiyorlarmış. Başmabeyinci Nûri Paşa geldi, söyledi, bir kere de sen gör” buyurdular. Sarayın kapısı önüne çıktım; arakiyyenin üstüne bir sarık sarmış, göğ-

³ Alî Cevâd Bey, *Fezleke*, s. 15-16.

sü bağı açık, pejmürde kıyafetli, şaşlı gözlü, meczub tavırlı bir adamın koltuğuna iki kişi girmiş ve etrafına da, ellerinde bayraklar kırk elli kadar adam toplanmış, seyirci olarak birçok halkın da bunlara takılarak gelmiş olduğunu gördüm. Bertakrib [bir vesile bularak] bunların yanlarına sokuldum. Yakından tedkik ettim. Hoca Ali Efendi namında olan bu adam: “Meyhaneler kapanmalı, resim çıkarmak men’olunmalı, İslam kadınları sokaklara çıkamamalı” diyor idi. Ali Efendi’nin koltuğunda bulunan kırmızı yüzlü, seyrek sakallı ve sarıklı genç bir adama, hoca efendinin ne istediğini sordum. “Kânûn-ı Esâsî’yi istemiyoruz” dedi. Hemen avdet ederek “Efendimiz bu gelen adam Ali isminde bir meczub imiş. İçlerinde Fatih dersiâmlarına benzer hiç kimse yoktur. Nûri Paşa kulunuzun dediği gibi, pek çok kalabalık varsa da, bunlar ulemadan ve talebeden olmayıp, ramazan-ı şerif ve bâhusus akşamüstü olması münasebetiyle sokaklarda bulunan işsiz güçsüz birtakım adamlardır. Beşiktaş’taki aşçı ve tablakârlar da bu herifin arkasına takılarak buraya gelmişler. Zabtiye Nazırı Sâmi Paşa, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti azasından Tal’at Bey kulları da buradadırlar. Bunları mülâyemet ve sühuletle dağıtırlar. Efendimiz zahmet buyurmayınız. Yine tekrar ederim. İçlerinde ulemadan, hocalardan kimse yoktur, rica ederim, zahmet buyurulmasın” dedim. Bu aralık Nûri Paşa da geldi. Efendimiz müşarünileyhe tekrar sual buyurdular: “Efendimiz bini mütecaviz sarıklı adamlar görüyorum. Ben başımdan korkarım” demesi üzerine, zat-ı şahaneleri mabeyin dairesine teşrif buyurdular. Pencereyi açtım. Ali Efendi pencerenin önüne geleerek savt-ı bülend ile [yüksek sesle:] “Padişahım, çoban isteriz. Çobansız sürü olmaz. Şeriat emrediyor. Meyhaneler kapanmalı. İslam kadınları açık saçık sokaklarda gezmemeli. Resim

çıkartılmamalı. Tiyatrolar kapanmalı. Korkma, tecelliyat var. Evliya perde altında tecelli ediyor” dedi. Bunun üzerine zat-ı şahaneleri de “İcab eden emir verilir. Muktezay-ı şariat icra olunur. Müsterih olun hoca efendi.” buyurdular ve daire-i hümayunlarına avdet eylediler. Esnay-ı avdetlerinde bana mütebessimane bakarak, mumâileyh hakkındaki maruzatımın muvafık-ı hakikat olduğunu zımnen tasdik buyurdular.”

Kör Ali meczubunun ön ayak olduğu bu hâdiseyi Hüseyin Cahid [Yalçın] (1874-1957) beş ay kadar sonra 2 Mart 1909 tarih ve 210 sayılı *Tanîn*’de çıkan “Şariat İsteriz” başlıklı baş makalesinde “hâdîsât-ı irticâ’iyye”nin başlangıcı olarak tesbit edecektir.⁴

Türkiye siyasi tarihinde asıl irtica hareketi olarak “31 Mart” denen 13 Nisan 1909 Salı günü patlak vermiş ayaklanma kabul edilir ve onun en önde gelen teşvikçileri arasında da, Dervîş Vahdetî’nin, ilk sayısı 11 Aralık 1908’de satılan *Volkân* gazetesi gösterilir.⁵

Ne kadar dikkate şayandır ki mürtecilerin imamlarından bilinen Vahdetî, Abdülhamîd’in istibdad devrine gıpta etmeyi irticadan sayanlardandır. Bu zat, otuz senelik istibdad devrine hasret çekmenin bir “fıkr-i irticâ” olduğunu, bu görüşte olanların “pek denî, pek alçak adamlar” olmaları gerektiğini söylüyor ve bu hülyanın artık ebediyyen gelmeyeceğini belirtiyor.⁶ Vahdetî’nin *Volkân*’da şiddetle savunduğu temel fikir, Meşrutiyet idaresinin bütün kanun ve nizamlarıyla İslam fıkhına, şariatına dayanmasıydı. Başka yerlerden kanun almak ona göre İslam’ın dışına çıkmaktı.

⁴ Krş. *Volkân*, s. 328.

⁵ Bu yazıda faydalandığım *Volkân*’ın 108 sayısını, 540 sahife hâlinde yeni yazıyla 1992’de yayımlayarak araştırmacılara büyük hizmette bulunmuş olan M. Ertuğrul Düzdağ Beyefendi’ye burada teşekkür etmeden geçemiyorum.

⁶ *Volkân*, 3 Mart 1909, s. 295.

14 Şubat 1909 Pazar günü Hüseyin Hilmî Paşa, Abdülhamîd tarafından sadarete getirilmiş, Mehmed Ziyâuddin Efendi de Şeyhulislam olmuştur. Sadrazam Paşa hazırladığı vükela programında şöyle diyor:

“Tanzîm edeceğimiz kavânîn ve nizâmât için milel-i sâire [başka milletlerin] kânûnlarını arîz u amîk [en ince noktalarına kadar] tedkîk ederek bunlardan lâzım gelen esasları ahz edeceğiz [alacağız].”

Vahdetî bu beyanata şiddetle karşı çıkmış ve ona ses çıkarmamış olan Şeyhulislam'ı izahat vermeye davet ederek kendi fikrini kısaca şöyle dile getirmiştir:

“Şer’at-ı İslâmiyye milel-i sâireye mürâcaâtdan müstağnîdir.”⁷

İşbu fikrin müdafaası içindir ki Vahdetî, basın dünyasına soktuğu *Volkân* dergisinin yanı sıra, bir de İttihâd-ı Muhammedî Cem’iyyeti’ni kurmuştur. Bu cemiyetin evveliyatını *Volkân*’ın 66. ve müteakib sayılarında anlatır. Aynı ismi taşıyan bir cemiyet, karanlık kişiler tarafından on sene önce kurulmuştu. *Volkân*’ın 5 Şubat 1909 tarihli 36. sayısında bunun tafsilatı veriliyor. Kurucularının hüviyetlerini 7 Mart’tan itibaren Vahdetî *Volkân*’larda ortaya çıkarıyor ve ardından aynı isimdeki kendi cemiyetini kuruyor.

Bir hafta sonraki 75 numaralı *Volkân*’da cemiyetin nizamnamesi yayımlanmıştır. 41 maddeli bu nizamname şöyle başlıyor:

Madde 1: Cem’iyyetin Reîsi Hazret-i Muhammed Mustafa’dır (sav.).

Madde 2: Cem’iyyetin ismi “İttihâd-ı Muhammedî Cem’iyyeti”dir. 1327 sene-i hicriyyesinde [1909’da] Dâru’l-Hilâfe’de [İstanbul’da] teşekkül etmiştir.

⁷ *Volkân*, nr. 50, 19 Şubat 1909 Cuma, s. 236.

Madde 3: Cem'iyetin maksadı [kısaltarak ve sadeleştirerek yazıyoruz]: Kur'an-ı Kerim'i, şeriatı kıyamete kadar devamlı kılmaya çalışmak, Şariat ve Kanûn-i Esâsî ile desteklenen Meşrutiyeti korumak, Osmanlı ülkesinde *Mecelle*'nin yanı sıra, fıkıh kitaplarına dayanarak, bir de ceza kanunu ve diğer gerekli kanunları hazırlayarak meclise sunmak, her işimizi şeriatı göre yapmak, ileride nizami [laik] mahkemelerde şariatın esas alınmasına çalışmak...

Görüleceği üzere cemiyeti kuranlar, daha *Mecelle* hazırlanmazdan önce Osmanlı devletinin, ceza ve ticaret kanunlarını Avrupa'dan terceme ettirerek uygulamaya geçirmiş, yâni şeriatı bir tarafa atan bir kanuni düzenlemeye girişmiş olmasını kabul etmemekte, bu yanlış bizzat düzeltmeye talib olmaktadır.

Hüseyin Cahid Yalçın'ın Mart 1909 başında 210 numaralı *Tanîn*'de, *Volkân* ve benzeri gazetelerin şeriat taleblerini hedef alan "Şerî'at İsteriz" başlıklı makalesine verilen cevaplar, hep bu talep istikametindedir. Mesela ilmiyyeden M. Hilmî Efendi şöyle demiştir:

"Bu millet şerî'atın cezâ kanûnunu istiyor, Avrupa cezâ kanûnunu arzû buyuranlar Avrupa'ya teşrîf etsinler."⁸

Ve mesela, 27 Eylül 1908'de ilk sayısı çıkıp 16 Ağustos 1909 tarihli 30. sayısından sonra neşir hayatını kapatmak zorunda kalmış *Mekârimu'l-Ahlâk* isimli haftalık dergi, ki, Fatih Dersiamlarından Hâfız Mehmed Tevfîk Efendi'nin başyazarlığında çıkıyordu, 25. sayısında (18 Mart 1909) Hüseyin Câhid'in adı geçen yazısına şöyle cevap vermektedir:

"...Hiçbir müslüman tasavvur olunamaz ki, Kitâbullâh olan Kur'an-ı Azîmüşşân ile kendi hakkında bir hüküm veril-

⁸ *Volkân*, nr. 70, s. 339.

meğe razı olmasın da, Avrupa kânûnlarıyla hükme râzî olsun. Bunun için her müslümanın ez cân u dîl [cân u gönülden] isteyeceği bir kânûn varsa, o da Avrupa kânûnu değil, belki kânûn-ı ilâhî olan şerî'atdır. İyi bilmeli ki şerî'at haricinde herhangi bir kânûn ile hüküm ve amel olunursa, mahz-ı zulm ihtiyâr edilmiş [büsbütün zulüm yapmaya gidilmiş] olur, adâlet kat'iyen olmaz, olamaz (s. 197)."

Tabiatıyla şeriata bu mevkii verenlerin öyle düşünmeyenler tarafından mürteci damgası yemeleri kaçınılmazdı. Fakat bizim irtica kelimesi sadece şer'i sahada kalmış değildir.

* * *

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında herkes her beğenmediği hareketi irticayla damgalama hürriyetini(!) bol bol kullanmıştır.

Bizzat Vahdetî bile, "Şerî'at perdesi altında münâfık bir sıfatla bizi tenkîd etmek istiyorsun" dediği rakib cemiyet mensubu Vecdî'ye:⁹ "Ey mürteci"! *Volkân* iğfâl edilemez, işte oynamak istediğiniz oyunları enzâr-ı âmmeye arz ettim. Artık bu alanda dikiş tutamazsınız" diyerek kökü dışarıdakileri mürtecilikle suçlamakta, Osmanlı devletini müdafaayı vazife bilmektedir.¹⁰

Vahdetî, İttihâd ve Terakkî'nin de beğenmediği her şeyi irtica olarak gördüğünü söylüyor. Boyabadlı dört vatandaş *Volkân*'a telgraf çekmişler, müftülerine ev almak için açılan kampanyaya katılmadıkları için, on dört vatandaşa hiç bir şey satmamak şeklinde bir boykot uygulandığından şikayetle şöyle diyorlar:

"Bu istibdâdın, bu vahşetin, bu dîvâneliklerin müşevvikleri, İttihâd Cem'iyet-i Muhteremesi'nin bura şu'besidir..."¹¹

⁹ *Volkân*, s. 329.

¹⁰ *Volkân*, nr. 69, s. 330.

¹¹ *Volkân*, 17 Mart 1909, nr. 76, s. 365.

Volkân 78. sayısında bu ihbara şu yorumu getirmiştir:

“Türedilerin tecavüzât-ı nâmeşrû’asına [kanun dışı teca-vüzlerine] ne millet ağız açabiliyor, ne de hükûmet bir şey söyleyebiliyor. Hükûmet biraz canlanmaya başlar başlamaz hemen mürteci’ diyerek yapılmadık vahşet kalmamışdı...”¹²

* * *

İttihadcıların kendilerine muhalif olanlara mürteci damgası vuruşundan Mustafa Kemal de nasibini almış görünmektedir.

Y. Hikmet Bayur’un (1891-1980) *Türk İnkılabı Tarihi*’nde de¹³ bahsettiği üzere Mustafa Kemal, II. Meşrutiyet’in ilanını gerçekleştiren İttihadcılarının her şeye karışmalarının memleketi felakete sürükleyeceğini görmüş ve tutulması icab eden yolu, İttihâd ve Terakkî’nin Eylül 1909’da Selanik’te toplanan ikinci kongresinde şu beş maddede özetlemiştir:

1. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, her meşruti memlekette olduğu gibi, siyasi parti hâline gelmelidir.

2. Ordu tamamen siyasetten el çekmelidir.

3. Masonlukla alakasını kesmelidir.

4. Cemiyette eşitlik sağlanmalı,

5. Hükümet işleriyle din işleri ayrılmalıdır.

Bunlar yapıldığı takdirde Meşrutiyeti irticaa karşı korumak mümkün olacaktır.

Mustafa Kemal 1912’de Trablus’ta Derne kuvvetleri kumandanı Erkân-ı Harbiye Binbaşısı iken, bir dostuna yazdığı mektubda, yukarıdaki teşebbüsünden bahsetmekte ve şöyle demektedir:

¹² *Volkân*, s. 376.

¹³ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/2, s. 63.

“Askerlerin siyasetle iştigalden men'i [uğraşmalarının önlenmesi] için madde-i kanuniyye yapmışlar. Ben iki sene evvel [1909'da] hasbettesadûf bulunduğum bir kongrede “Askerleri bırakınız.” dediğim için mürteci oldum, idama mahkûm edildim.”¹⁴

İttihadcıların bırakamadıkları komitacılık ruhu 31 Mart öncesi Meşrutiyet aylarında hüküm fermadır. Kendilerine muhalefet edilmesine tahammülleri yoktur.

23 Temmuz 1908 Perşembe günü ilan edilen II. Meşrutiyet'ten on iki gün sonra Sadrazam Sa'îd Paşa'nın istifası üzerine yerine Kıbrıslı Kâmil Paşa 4 Ağustos 1908 Salı günü sadarete geçer ve İttihadcılara danışmadan hükümette birtakım değişikliklerde bulunur. Bunun üzerine Paşa'nın “Ricâlu'l-Gayb” dediği İstanbul İttihadcıları, kendi teşkilatlarının itibar kaybından korkarak Dr. Nazım'ı Selanik'e gönderirler. Dr., İstanbul'da Meşrutiyet'in kaldırılıp irticain hakim olduğu iddiasıyla ortalığı velveleye verecektir. Tabii ki Kâmil Paşa, yerinde uzun müddet kalamaz, 14 şubat 1909'da istifasını verir.

İttihadcılara muhalif gazetelerden *İkdâm*'ın, 12 Mart 1909 Cuma tarihli sayısında Sinop mebusu Dr. Rıza Nur'un: “Biz de görüyoruz ki iş fenâ gidiyor” başlıklı mühim ve uzun makalesi yayımlanır. *Volkân* bu yazıyı, ısrarlı talebler üzerine aynen sahifelerine almıştır.¹⁵ İlgili kısımlarını aktaralım:

Rıza Nur'a göre, İttihadcılar başlangıçta selamet-i vatan için iyi niyetle harekete geçmişler, fakat zaman ilerledikçe, her söyledikleri vahiy gibi telakki edilir olmuş, milletin başına bela kesilmişlerdir. Sadece Avcı Taburlarını Meşrutiyet'in koruyucusu

¹⁴ Hâkimiyet-i Milliye'den naklen, İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1871-2.

¹⁵ Nr. 74, 15 Mart 1909 Pazartesi s. 356-359.

olarak gördükleri için, diğer 27 tabur arasına fitne sokmuşlardır. Bu noktada Dr., Fransız inkılabını misal vererek: “Bu inkılabların kanlı olmalarının sebebi, mahzâ ordunun politika işlerine karışması ve fırkaların [partilerin] kendilerine alet olmak üzere millî ordular teşkil etmiş olmalarıdır. Maazallah biz bu pâk inkılâbımızı böyle kanla lekelemeyelim.” diyor ve sözü İttihadcıların muhalefete karşı tahammülsüzlüğüne getirerek konumuzla ilgili şu tesbitte bulunuyor:

“Ma’atteessüf görüyoruz ki keyfe mâ yeşâ’ [istediği gibi] hü-kümrân olmak isteyen bu Cem’iyye-i Fırkaviyye’nin [partileşmiş derneğin] önünde bir fırka [parti] teşekkül etmeye başlayınca [Ahrâr fırkasını kasdediyor olmalı] hemen telâşa düşüp mü-mânaâta [engellemeye] kalkışıyorlar, hâin-i vatan ve mühîn-i millet, irticaıyyûn ta’birâtını yağdırıyorlar. Bu oldumu? Hüsn-i niyyetle bu kabîl-i telifmi? Ahrâr fırkasına olmadık şeyleri isnâd etdiler. Millet meclisinde lâekall [en azından] bir fırka-i muvâfıka [iktidar partisi] bir de fırka-i muhâlife [muhalefet partisi] olmalı. Olmazsa Meşrûtiyet de olmaz...”

Yazısının sonuna doğru bir de tehassürünü dile getirmeden edemiyor:

“Ah ne vakit göreceğiz, diyor, Avrupa’da olduğu gibi meclisde muhtelif fırkalardan yekdiğeriyle boğuşurcasına kavga eden iki meb’ûsun, koridora çıkınca kolkola gelip mehabbet ve mülâtefe etdiklerini [sevgi gösterip iltifatda bulunduklarını] ne vakit göreceğiz?”

Rıza Nur merhumun bu yazısı üzerinden neredeyse bir asır geçmiş bulunuyor. Ne kadar ilerleyebildiğimizin cevabını aramaya lüzum görüleceğini de sanmıyorum. Her şey o kadar açıktır. Biz irticamıza bakalım.

13 Nisan'daki 31 Mart ayaklanmasının ardından İstanbul'a yaklaşan Hareket Ordusu Kumandanı Mahmûd Şevket Paşa, 25 Nisan 1909 Pazar günü yayımladığı beyanamede, bu ordunun İttihâd ve Terakkî ile hiçbir alakası olmadığını söyleyip:

“Umûm Osmanlı orduları... İdâre-i meşrûtanın muhâfazası nâmına... ahîren İstânbul'da vukû'a gelen teşebbüsât-ı irticâ'iyeyi imha ve bünyân-ı devleti tarsîn [sağlamlaştırma] emeliyle, ... İstânbul üzerine bir ordu sevketmişlerdir...” demekte ve ordunun hiçbir ferdinin siyasetle hiçbir ilgisinin olmadığını tekrarlayıp şöyle devam etmektedir:

“Esâsen siyâsiyyât-ı devlete müdâhaleleri kat'iyen câiz olmayan zâbitân ve efrâd-ı askeriyye-i Osmâniyye yalnız mâfevkleri [üstleri] tarafından aldıkları evâmîri [emirleri] harfi harfine icrâ ederek...”¹⁶

Bu ifadeler karşısında gülmekmi ağlamakmı lazım geleceğinin takdirini okuyucularım yapacaktır.

Merhum Danişmend (1889-1967) pek değerli *Kronoloji*'sinde,¹⁷ Osmanlı tarihinde II. Meşrutiyet'in îlanıyla açılan demagoji devrinin yeni ıstılahlarından bahsederken:

“Mesela, diyor, Cemiyet-i Mukaddese demek, münci-i millet [milleti kurtarmış] sayılan Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyyeti demektir. Osmanlı ordusu da Nigahbân-ı hürriyettir [hürriyetin gözcüsüdür]. Merkez-i umûminin bulunduğu Selanik şehri: Mehd-i Hürriyet [hürriyetin beşiği] yahud Ka'be-i Hürriyet ismini almıştır... Sultan Hamîd'e de, hal'inden itibaren Hâkân-ı Mahlû' denilmiştir. İster ona mensub olsun, ister olma-

¹⁶ Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 157-158.

¹⁷ Danişmend, *Kronoloji*, IV, 364.

sın, bütün Cemiyet-i Mukaddese muhalifleri mürtecidir ve işte bundan dolayı irtica kelimesi, muhalefetle müteradif bir mânâyâ kullanılmışdır. Yeni başlayan ve on senede muazzam bir imparatorluk devirecek olan devrin zihniyetiyle halet-i rûhiyyesini bütün vuzûhiyle gösteren siyasi ıstılahlar işte bunlardır.”

Tarih okuyanların az çok hatırlayacakları gibi, 13 Nisan’da başlayıp on bir gün süren 31 Mart irticaı 27 Nisan 1909 Salı günü Abdülhamîd’in hal’ edilmesiyle sonuçlanmış ise de, Sultan’ı hal’ etmeye dayanak kılınan Meşîhat Fetvâsı ile Abdülhamîd’e reva görülen muamele, din-siyaset dünyamızın en utanç verici hâdiselerinden olma hüviyetini silebilecek basitlikte değildir. Bizim bu hususa eğilmeksizin hatırlatmak istediğimiz mühim bir hakikat vardır: O da, o günlerin Osmanlı ulemasının 31 Mart hâdisesine tamamıyla muhalif durum takınmış olduğudur.

31 Mart ve Ulema

Gerçekten de 3. Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanı Mahmûd Şevket Paşa’nın *Sabah* gazetesinin 7092 numaralı ve 17 Nisan 1325 [1 Temmuz 1909] tarihli nüshasında yayımlanmış teşekkürnamesi de bu muhalif durumun askerî teyidi mahiyetindedir. Paşa şöyle diyor:

“[31 Mart] “Hakiki hissiyât-ı diniyye-i vataniyyeden mahrûm birtakım esâfil tarafından idâre-i meşrûta-i meşrû’amızı tebdîl için tertîb edilen harekât-ı bâğiye...”dir. Bu hareketin tevessüüne [genişlemesine ve yayılmasına] meydân vermemek ve efkâr-ı umûmiyyeyi teskîn eylemek husûsunda ulemây-ı âmilin hazerâtının, kavlen, fi’len, kalemen ibrâz eyledikleri hıdemât-ı bergüzîdey-i hüdâpesendâne [Allah’ın hoşuna gi-

decek seçkin hizmetler] Hareket ordusunun icrâ'atını teşkil ve bu cihetle Meşrûtiyyet-i meşrû'amızın istikrârını te'mîn eylemiş olduğundan, Ulemây-ı Kirâm hazerâtına Hareket Ordusu nâmına arz-ı teşekkürle, vatan-ı mu'azzezemizin bu gibi mesâibden [kötülüklerden] masûn kalmasını Cenâb-ı Hâfız-ı Mutlâk'dan niyâz eyleriz.”¹⁸

Gerçekten de 31 Mart ayaklanmasında: “Şeriat isteriz” marşıyla(!) mollaların cahil askerlerle birlikte yollara dökül-müş olmasını, o devrin münevver hocaları katiyyetle tasvib etmemiş, derhâl sözlü-yazılı müdahaleye baş vurmuşlardır. Yazılı irşad faaliyetinin öncülüğünü, ileride Şeyhulislamlık da yapacak olan Tokatlı Mustafâ Sabrî Efendi'nin (1869-1952) baş muharriri olduğu haftalık *Beyânü'l-Hak* dergisi üstlenmiş görünmektedir.

Cem'iyet-i İlmiyyeye-i İslamiyye'nin düşüncelerini yayma gayesiyle 10 Ekim 1908'den beri neşredilmekte olan bu dergi, 31 Mart'ın akabinde, 19 Nisan 1909'da basılan 29. sayısında: “Asker Evlâdlarımıza Hitâbımız” başlıklı mühim bir beyanname yayımlamıştır.

31 Mart ayaklanmasını takbih eden *Beyânü'l-Hak*'ın beyannamesinde irtica kelimesine rastlanmıyor olması dikkate değer bir husustur. Medreseli âlimlerin bu vakaya bakışları da, son derece mühimdir.

Burada bahsi geçen beyannamenin ana fikrine işaretle yetineceğim.

Beyânü'l-Hak, Hz. Peygamber'e itaati emreden ayeti açıkladıktan sonra şu görüşleri serdediyor:

Günümüzde Peygamber'in vârisleri âlimler olduğu için, geçerli olan onların dediğidir. Çünkü dini, şeriatı bilen, öğ-

¹⁸ 17 Nisan (30 Haziran 1909) Çarşamba *Beyânü'l-Hak*, s. 704.

retecek olan onlardır. İstibdad boyunca bu vazifelerini yapamadılar, şimdi yapacaklardır. Şeriat isteyen askerlerimiz de dikkatli olmalıdır. Birtakım fitne fesad erbabı, ulema kıyafetine bürünerek, kendilerini aldatabilir. Her başı sarıklı, şeriat, siyasete vâkıf zannedilmesin. Uyulması gerekenler İslam âlimleri ile Meclis-i Meb'ûsân'dır. 31 Mart benzeri hareketler istibdada yol açacağı için son derece tehlikelidir...

Mezkûr beyannamenin tam metnini okuyanların daha iyi görecekleri üzere, Beyâncılar, meşrutî idareyi, şeriatı tamıyla uygun bulmakta, her ne kadar Osmanlı saltanatının sülaleye hasredilmiş hâliyle şeriatı aykırı olduğunu söyleme cesaretini gösteremeseler de, 31 Mart haftasında yayımladıkları bir diğer beyannamede şu celadette(!) bulunabilmektedirler:

“... Meşveret ve Meşrûtiyyet'in şer'-i şerîf-i Ahmedî ahkâmına kat'iiyen muvâfık olduğunda zerre kadar tereddüdü olmayan ve devr-i istibdâdda kütüb-i İslâmiyyemizin külhânlarda yakıldığını henüz unutmayan Cem'iiyyet-i İlmîyye-i İslâmiyye'nin ahkâm-ı şerîyyeye hâdim olacak Meclis-i Meb'ûsân'ımızla Meşrûtiyyet-i meşrû'amızın muhâfazası uğrunda bütün efrâdıyla son dereceye kadar sarf-ı mesâiye azm etmiş olduğu...”¹⁹

Beyânü'l-Hak, 19.04.1909 tarihli bu 29. sayısından sonra yayınına iki ay kadar ara vermiş, 30. sayısı ancak 26.06.1909'da çıkabilmiştir.

Abdülhamîd devrinde İslami eserlerin külhânlarda yakıldığı ithamında bulunan Beyâncıları, ki bu husus cay-i sualdir, *Sırât-ı Müstakîm* de yalnız bırakmamıştır. Artık Sultan gitmiş, hürriyet gelmiş, tehlike kalmamış, diller açılmıştır. Öyleyse Sultan'ı ye-

¹⁹ *Beyânü'l-Hakk*, sayı 29, s. 687-.

rinden atmak isteyenlere yeterli şer'i delilleri sunmak ulemamızın boynuna borçtur. Biraz hatırlatmada bulunalım:

Sultan Abdülhamîd 31 Mart [13 Nisan] ayaklanmasından iki hafta sonra 27 Nisan 1909/6 Rebiulahir 1327 Salı günü hal' edilerek Selanik'e sürgüne gönderilmiştir. *Sırât-ı Müstakîm*'in 29.04.1909 tarihli 34. sayısında ve *Beyânü'l-Hakk*'ın 21.06.1909 tarihli 30. sayısında mevcut hal' fetvası müsveddesi, ne acı tecellidir ki, 1906'da Meşihat Mektubî Kalemi'nde çalışmaya başlamış Elmalılı Hamdi [Yazır] (1878-1942) tarafından kaleme alınmıştır. İbnulemin merhûmun (1871-1957) Hamdi Efendi'yi ta'yiben: "Vazifesi olmadığı hâlde, galiba sevk-i hamiyet ve terğib-i cemiyet [İttihâd ve Terakkî'yi kastediyor] ile... Sultan Abdülhamîd merhumun bigayr-i hakkın hal'i hakkındaki fetva müsveddesini yazdı."²⁰ dediği işbu fetvaya göre, gûyâ:

"Ba'zı mesâ'il-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tayy u ihrâc [çıkarıp atmak] ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark [yasaklamak ve ihrak, yırtıp yakmak] vs. fi'illerini işlediği için Abdülhamîd'in makâmından uzaklaştırılması vâcib olmuştur..."

Keza *Sırât-ı Müstakîm*'cilerin de Abdülhamîd'e bakışı, bu Meşihat fetvasının havasından farklı değildir.

31 Mart hâdisesine ilk defa yer verdikleri, 29 Nisan 1909 tarihli 34. sayıda hal' fetvasından sonra yer alan ve sayfalarca devam eden yazılar buna en açık delildir.

Sırât-ı Müstakîm'e göre 31 Mart:

"Bir darbe-i istibdâddır, devr-i cedîd-i istibdâddır. Sûreten dinî, hakikatde siyasi ve irticâî olan o hâdise-i hâilenin müsebb-

²⁰ İnal, *Son Hattatlar*, s. 108.

bib-i bîrahmi olan Hâkân-ı Sâbık [Abdülhamîd] 10 Temmuz inkılâbından dolayı haybet [mahrumiyet] ve husrânın intikâmını milletden almak... için... nâm-ı pâk-i Muhammedi'yi (sav.) siper etmiş bir cem'iyet-i dalâlet pîşe [sapıklığı sanat hâline getirmiş dernek, yâni Dervîş Vahdetî'nin İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti] teşîsine muvaffak olmuş ve bu cem'iyetin pişvayân-ı mel'aneti sâyesinde âleme Şer'i Muhammedî'yi ortadan kalkmış gibi göstermeye çalışarak, hassa-i tefekkürden nasîbi olmayan avâm-ı nâsı igfâle ve vebây-ı tezvîrâtı, hâmiy-i vatan ve müdâfi-i hukûk-i millet olan orduya kadar îsâle çalışdı. İblîs-i la'îni merg-i şâdiye uğratmak [mel'un şeytanı zevkten öldürmek] şânından olan bu desîse-i eblehfirîbâne [abdal aldatacak hile] ile idlâl edilen asker ile ahâli, nâm-ı ilmi lekedar eden (hâşâ) ulemâ kıyâfetli ba'zı cehele-i müfsidîne katılarak "şerî'at isteriz" yaygarasıyla Ayasofya meydânına geldiler... Üzerinde Ümmet-i İslâmiyye'nin son şu'le-i ümîdi parlayan devlet-i Osmâniyye'yi hufre-i helâke [yok oluş çukuruna] sürükleyen bu Ümmet-i Cedîde [Vahdetî'nin Cemiyeti], hakîkaten şerî'at mürevvici idiyseleler, otuz bu kadar senedir [Abdülhamîd'in istibdâd devri boyunca] kütüb-i şer'iyyenin ihrâkine [şeriatı anlatan kitapların yakılmasına], kunût du'âsının namâzda men'-i tilâveti teşebbusâtına, kelâm-ı şerîf-i Nebî'ye "muzır" itlâk edilmesine [peygamberin mübarek sözlerinin zararlı sayılmasına], muntekid-i ef'al-i şehriyârî olan [Padişahın yaptıklarını zemmeden] âyât-ı kerîmenin tefsîr ve hattâ alenen kırâat edenlerin nefy ve iclâsına [sürgün edilmesine], kitâblarda ibâre arasından çıkarılmasına... nasıl tahammül etdiler? Neden... devr-i Hamîdî'de ibtâl edilen ahkâm-ı şer'iyye birer birer mevkî-i tatbîke vaz' olunmak tasavvurâtı meydân aldığı bir sırada [II. Meşrutiyet'in îlanından 31 Mart'a kadar, yâni 23 Temmuz 1908'den 13 Nisan 1909'a kadar geçen sekiz, do-

kuz ayda mürteciler] bu kadar cûş u hurûşa geldiler? ... Acaba *Mecelle* cem'iyetini dağıtan kimdir? ...”

Yukarıdaki ağır ithamları okuyan günümüz insanının, acaba Meşîhât makamı, altında imzasını koyduğu bu ağır suçlamalara gerçekten inanıyormuydu? Abdülhamîd bunları yapmış mıydı, diye sormaktan kendini alamayacağı muhakkaktır. Şahsen bendeniz, güvenilir tarihçilerimizin beyanları karşısında, gerek *Beyânu'l-Hak*'çıların, gerekse *Sırât-ı Müstakîm* müntesiblerinin Abdülhamîd'e bilmeyerek iftira ettikleri zehabına kapılmış bulunuyorum. Zira tarihçilerin söyledikleriyle gazetecilerinkiler arasında hiçbir uyum göremiyorum. Mesela Abdülhamîd'e atılan 31 Mart teşvikçiliği iftirası bunlardandır. Bu iddianın şampiyonlarından birisi, İttihâd ve Terakkî'nin 1890'daki ilk kurucularından olan Dr. Abdullâh Cevdet'tir (1869-1932). II. Meşrutiyet'ten önce Mısır'a kaçmak zorunda kalan Dr., *İctihâd*'ını orada yayımlamaktadır. Adı geçen dergisinin 10. sayısında, 31 Mart'a tekaddüm eden bütün hâdiseleri, “Yıldız Baykuşu” dediği Sultan Hamîd'in seyyiatına bağlamakta ve sözü konumuza getirerek şöyle demektedir:

“Hele son zamânda İttihâd-ı Muhammedî nâm-ı füsûnkârı altında teşekkül eden ve ekseriyet i'tibariyle, îmânsız, vicdânsız, irfânsız fesede ve ceheleden mürekkebe bulunan gürûh Abdülhamîd'in hürriyet aleyhindeki hareket-i te'arruziyyesinin pişdârı [öncüsü] idi...”

“Abdülhamîd hürriyetperver olamazdı olmadı. Abdülhamîd kerhen kabûl ve muhâfazasını bi'l-kasem ahdettiği Kânûn-ı Esâsî'yi mahvetmek isteyecekdi, istedi. Vak'a [31 Mart], sırf ve sa'de Abdülhamîd'in bir gazâb-ı hükûmet darbesidir ki, sekiz aydan beri hazırlanıyordu. Böyle bir hareket-i irticâ'iyeye, ergeç vâki' olacakdı, erken vukû'u vakit kazanmak luzûmun-

da faydalı oldu. Ba'zı gazetelerin şahsiyyata dökülmeleri, töhmete bilmeksizin bir iştirâk teşkîl etdi..."

Hâlbuki bugün bilmekteyiz, bâzı muteber tarihçilerimizin de belirttikleri üzere, bu meşum hâdisede Sultan'ın hiçbir dahli yoktur. Şeyhülislâm'ın hal' fetvasında ileri sürülen gerekçeler de gerçek dışıdır. Son devir Osmanlı tarihçilerimizin en büyüklerinden merhum İsmail Hami Danişmend'in (1899-1967) *Kronoloji*'sinde yazdıklarından alıntıda bulunmak, her hâlde okuyucumuz için yeterli olacaktır. Üstad şöyle diyor:²¹

"... Otuz bir Mart vak'ası denilen bu meşhur irtica hâdisesi padişahın teşvik ve hatta tertibiyle olmuş gibi gösterilmişse de, kat'iyyen doğru değildir. Sultan Hamîd'in bu vak'ada hiçbir tak-siri, te'siri ve herhangi şekilde olursa olsun, zerre kadar bile bir alâkası yoktur. Bu tarihî safsata, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin uydurduğu ve yıllarca propagandasını yaptırdığı bir iftiradır."

Danişmend müteakiben bu kanaatinin delillerini sıralamaktadır. Bunlara İbnülemin merhumun kaydettiği aşağıdaki şehadet de eklenebilir.

"Son Osmanlı Vakanüvisi, eski nazırlardan Abdurrahmân Şeref Efendi'nin (1853-1925) 15 Haziran 1334 (1918) tarihli *Sabah* gazetesindeki makalesinde: "31 Mart isyân-ı askerîsinde Hâkân-ı Sâbık'ın (Abdülhamîd'in) medhali olmadığı ve ba'zı saray hademe ve sâdık istibdâd avanesinin [yardakçılarının] isti'dâd-ı zemîn ve zamândan bi'l-istifâde [yer ve zamânın uygun olmasından faydalanarak] eski hâle irticâ' [dönmek] hevesiyle ve bilvâsıta vukû' bulan teşvîkiyle husûle geldiği muhakkakâtandır."²²

²¹ İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, IV, 370.

²² İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1927.

Tevfîk Fikret, Hüseyin Câhid Yalçın, Mehmed Âkif gibi büyük isimlerin en yakın arkadaşlarından ve son devir Osmanlı aydınlarının en büyüklerinden sayılan Hüseyin Kâzım Kadri (870-1934) merhumun hâdiseleri yakinen bilen birisi sıfatıyla söylediği şu sözler, bu gerçeği perçinleyecek değerdedir:

“Sultan Hamîd’in bu işte [31 Mart’ta] bir mes’ûliyeti olmadığı muhakkaktır... 31 Mart hâdisesinin pâdişâha isnadı büyük bir haksızlıktır. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’nın, kendi gafletini ve idâresizliğini örtmek için, bu ihtilali padişahın tertib etmiş olduğu hakkındaki beyânatı, serâpâ kizb u iftiradır.”²³

Keza Yılmaz Öztuna (1930-), on dört cildlik muhalles eser-i *Büyük Türkiye Tarihi*’nin 1978 baskısında²⁴ şöyle diyor:

“Sultan Hamîd’in hal’inin mucib sebeblerinin başında 31 Mart Vak’asını çıkarttığı zikredilmiştir. Bunun tamamen yalan olduğu bugün kesin şekilde bilinmektedir.”

Sirât-ı Müstakîm, henüz öfkesini yenemediği günlerde çıkan 41. sayısında [17 Haziran 1909] o zamanki Hind ve Mısır müslümanlarının Abdülhamîd’in hal’i ile ilgili görüşlerini aksettiren ibretâmiz yazılar yayımlamaktan kendisini alamamıştır.

Lahor’da çıkan gazetelerin Abdülhamîd’i medheden ve hal’ini yersiz bulan makalelerine Mısır’da çıkan *el-Menâr*’ın verdiği cevaplar, *Sirât-ı Müstakîm*’in üç sayısında terceme edilerek yayımlanıyor.

Menâr, Lahor’un *Vatan* ve İngilizce *Observer* gazetelerinde çıkmış mezkûr yazılara cevap verirken mutaassıb bir Abdülhamîd düşmanı ağzıyla konuşmaktadır ki, vereceğimiz birkaç misalden bu husus gayet açıklıkla ortaya çıkacaktır.

²³ Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, s. 244, 246.

²⁴ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1978, VII, 232.

Menâr yazarına göre Lahor gazetelerinde yazılanlar “serâpâ hılâf-ı hakîkat”tır. Mesela Lahor gazetelerine göre: Abdülhamîd ulûm ve maarif neşrine himmet etmiştir. *Menâr*’a göre durum tamamen aksidir. Şu satırlarını okuyalım:

“[Abdülhamîd devrinde] muzır addolunan kitâblar toplanır, sahiblerine cezâlar ta’yîn olunurdu... Yalnız bilâd-ı Sûriye’de bir sene zarfında esfâr-ı kadîme ve cedîdeden on bin kadar kitâb mahv ve itlâf edilmiştir. [Sırât-ı Müstakîm ekliyor] İstânbûl’da resmen ihrâk olunanlar herkesin ma’lûmu olduğu cihetle beyândan müstağnîdir.”

Mesela Lahor’un *Observer*’ine göre Abdülhamîd’in din-i mübin-i İslâm’a mehabbeti inkâr olunamaz.

Menâr o kanaatte değildir:

“Bu iddi’âya karşı bilâ tereddüd deriz ki mülûk-i İslâmiyye içinde Abdülhamîd gibi din-i İslâm’a ihânet etmiş, kutüb-i fıkıh ve akâidi, ehâdis-i şerîfeyi men’ ve tahrîfle ibtâlâ yeltenmiş bir ferd göstermek aslâ mümkün değildir. Hattâ eğer mûmâileyh matbû’at devrinde bulunmasa, bütûn memâlik-i İslâmiyye’yi, zîr-i idaresine almak kabîl olsa idi, Kur’an-ı Kerim’i de tahrîfe, âyât-ı şûrâyı olsun içinden çıkarmaya gayret ederdi...”

Yine mesela Lahorlu gazeteciye göre: [Abdülhamîd’in] lezaiz ve şehvete inhimakı [düşkünlüğü] yoktur.

Menâr’lının verdiği cevabı dinleyelim:

“Bu söz de pek yanlış. Şarâbların en nefisini içen, her türlü zevkini icrâ ederdi. Nasıl ki ba’de’l-hal’ [tahttan indirildikten sonra] husûsî dolablarından bînihâye şampanya, konyak ve envâ-i sâirey-i müsikirât ile dolu şişeler zuhûr ettiğini herkes gördü. İstimtâ’ ve teganni, raks ve temsîl için i’dâd edilmiş,

uğurlarında nefâis-i emvâl itlâf olunmuş bihisab cevâriy-i hisân da celb-i hayret eyledi.”

Sırât-ı Müstakîm’ci büyüklerimizin(!) i’tirazsız naklettikleri şu *Menâr* yalanlarını okuyanlar, şübhesiz, kin ve adavetin bâzı akıllı okumuşları nasıl zıvanadan çıkarabiliyor olduğuna inanmak durumunda kalacaklardır. Bizler, onlardan elli sene sonra 1960 askerî darbesinde de bunun benzerlerini görmüştük. Harbiye talebesini Demokratların Et-Balık Kurumu tesislerinde kıyma yaptırıp halka yedirttiğini söyleyenler herhâlde câhil köylümüz değildi. Bâzı aydınlarımızın sergilediği bu hayasızlık keşke ömrünü tamamlamış olabilseydi! İnşallah deyip konumuza dönelim.

Sultan Hamîd’e duydukları kin sebebiyle Meşrûtiyet İslamcılarımızın bile bilmeyerek kazdıkları çukura düşmekten bizleri kurtaracaklar hamdolsun yok değildir.

Sultan’ı yakinen tanıma imkânına sahip olmuşlardan mesela İbnülemin Mahmud Kemal merhum (1871-1957), *Son Sadrazamlar*’ında bu konulardaki gerçekleri gizlememiştir.²⁵

Ona göre “İşret ve sefâhet gibi iki belây-i azîme giriftar” olmuş Sultan Abdülmecîd, gençliklerinde oğullarını aynı yola sokmak istemiş, fakat ilk denemeden sonra tevbekâr olan Abdülhamîd hayatı boyunca hiç işrette bulunmamış, ibadetini bırakmamıştır.

Kızıl Sultan isimli kitabda gördüğü: “Emîrulmü’minîn olan bu zatın ferâizi İslâmiyye’ye temâmı riayeti yoktur. Beş vakt namazda müsâmaha ettiği gibi, oruçlarını da muntazam tutmaz.” hezeyanına karşı İbnülemin dayanamıyor ve şöyle diyor:

²⁵ Hususiyle, İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1264-1306.

“Bu sözler, ancak dinsiz îmansız bir şahısdan sudur edebilir. Merhûm [Abdülhamîd] vehm ü vesvese sâikasıyla –ihtiyâr ettiği kusurlara rağmen– salâbeti diniyyesi müsellemler bir müslim idi. Ferâizi diniyyeyi edâda [yerine getirmekte] aslâ tekâsül [tembellik] etmezdi.”²⁶

Konumuz, Abdülhamîd merhuma atılmış iftiraları cevaplamak olmadığı için, bunların tafsilatını ehline bırakıyor, irtica ricat ederek birkaç kelamla sözümüzü bitirmek istiyoruz.

Yüz sene önce cereyan etmiş bir irtica hareketi etrafında bu kadar sahife yazdıktan sonra diyeceğim odur ki, şayed irtica güzeli bozma, ileriye geriletme, olgunu çürütme... hareketi ise, bunu muayyen bir zamana veya sahaya hasretmenin âlemi yoktur. Hususiyle İslam dünyasının bin dört yüz senelik hayatında, ismi ne olursa olsun, bu menfi tezahürlerin binlercesine rastlanabileceğini biliyoruz. Müslüman ilim erbabı bunları tesbitte hayli emek sarf etmişlerse de, devrimizde, Türkiye İlahiyat Fakültelerinin değerli araştırmacıları inşallah daha mükemmel eserleriyle ümmeti yeni irticalara düşmeyeceği kültürel irtifaya çıkaracaklardır. Mütevazı imkânlarımızla senelerdir yapageldiğimiz ilmî çalışmalarla göstermek istemiştik ki, İslam ile müslüman ayrı ayrı şeyler olabilmektedir. Bu durumda bizlere düşen vazife, ilim ahlakının gereğini yaparak İslam'ın gerçeğini ortaya koymak olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'in "emanetleri ehline verme" emrini Peygamber'inden dinlemiş ilk nesil müslümanlarının daha o en büyük insanın vefatından otuz sene geçmişken seçimli hilafeti bırakıp saltanata geçtiklerini biliyorsak, o zatlar ne kadar muhterem olurlarsa olsunlar, bu dönüşün irticai bir hareket

²⁶ İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1288-9.

olduğunu damgalamaktan çekinmemeliyiz ama, onlardan on dört asır sonra Türkiye’de yürümeye başlamış bir seçimli demokrasiyi 1960 darbesiyle tökezletmiş olanları da, rütbeli mürteciler rafına koymaktan kaçınmamalıyız.

Peygamber devrinin çarşıya, gazveye çıkan; cuma, bayram, cenaze... namazlarına katılan, erkeklere selam verebilen... kadını asırlar öncesinden eve kapatmış mollalarına nasıl mürteci diyebilecekseniz, devrimizde giyim-kuşam tercihini yüksek tahsile engel kılan sözde batılı okumuşlarımıza da bu sıfatı vermekten çekinmemeliyiz.

“Size verdiğimiz rızıkların temizlerinden yiyeğin için” diyen kelimayı ilahinin emrini, modern ilmin ışığında uygulamak varken, bin küsur sene öncesinin artık değerini yitirmiş hükümlerine sarılıp, *Saâdet-i Ebediyye*’sinde mesela: “Necâsetde yaşayan kurdlar, bağırsak solucanları ve meyve kurduları temizdir...” diyen kimyacı, eczacı emekli albayımıza da asker kökenli mürteci demekten korkmamalıyız.

Modern Türkiye’nin ilahiyatçısı yalnız ibadet hayatının değil, bütün bir dünyevi hayatın irticai düşünce ve hareketlerini bilmek ve etrafını bu dalaletlerden kurtarmaya çalışmak vazifesiyle de mükelleftir. Bunun altından kalkabilmek de, pek çok defa söylediğim gibi, mazimizin kültürel kaynaklarını bizzat tenkid süzgecinden geçirmekte yatıyor. Bu yolda çalışanlara şükranlarımı sunarken, Cenab-ı Hak’tan cümlemizi her türlü irticadan uzak tutmasını niyaz ediyorum. Selamlar.

Gelenekte Ölçü¹

Türkçe sözlüklere girişi çok eski olmasa da, kendisine verilen değer bakımından hayli eskilere giden geleneğin, tarih boyunca her sosyal toplumda mühim bir yer işgal ettiği hususu inkâr edilemez. Bu kelimenin dilimizdeki en yaygın karşılıkları olarak örf, âdet, görenek, teamül ve sünnet kavramları yaşamaktadır.

İslam öncesi cahiliye Arabları, cedlerinden tevarüs ettikleri âdetlere uymayı *virtus=mürüvvet* olarak görmüşlerdir. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği din bu âdetlerin pek çoğunu değersiz kıldığında, müşrikler hemen karşı çıkmışlar, atalarının yolundan ayrılmamakta ayak diremişlerdir. Bu aksü'l-amelin tarihî tesbiti mahiyetinde pek çok ayet bulunmaktadır. Mesela, Mekke devrine aid 7/Ârâf sûresinin 28. ayetinde müşriklerin kendi yaptıkları çirkinlikler hakkında: "Biz atalarımızı böyle yapar bulduk, Allah da bize böyle emretmiştir." dedikleri nakledilir ve Allah'ın aslâ böyle bir şey emretmeyeceğine vurgu yapılır.

¹ *İslâmiyât*, 10 (2007), sayı 3, s. 9-13.

Geçmiş toplumlarda bu ataları taklid vâkıasına, düşkünlerden ziyade varlıklı olanların sahib çıkmış olması, oldukça dikkat çekicidir. Kur'an-ı Kerim, 43/Zuhruf sûresinin 23. ayetinde bu hususa işaretle: "Herhangi bir memlekete ne zaman bir uyarıcı zat gönderilse, oranın *mutref*=refah içinde olanlarının: Biz atalarımızı bir ümmet (din) üzerinde bulduk, onların izinden ayrılacak değiliz" dedikleri buyurulmaktadır.

Yine Mekke devrinde inzal edilmiş 31/Kasas sûresinin 21. ayetinde, Allah'ın indirdiğine tâbi olmaları davetine karşı putçu Mekkelilerin aynı tavrı sergilediklerine işaret edilir.

Bu sakim direniş Medine devri başlarında da yine hayattadır. 2/Bakara sûresinin 170. ayetinde aynı davranışın devam ettiği görülür. Ayetin anlamı şöyledir:

"Onlara: 'Allah'ın indirdiğine uyun', denildiğinde, 'Biz' dediler, 'ancak babalarımızdan gördüğümüze uyarız.' Ya o babaları bir şeye akletmez, doğru yola gelmez kimseler idiyseler?"

Keza Medine'de nazıl olmuş 5/Mâide sûresinin 104. ayetinde, Allah'ın ayetlerine uyma davetine, Hz. Peygamber'e uyma keyfiyeti de eklenmiş, fakat putçuların hareketlerinde bir değişme görülmemiştir. Şübhesiz bu ayetlerde, ecdad tatbikatında ısrar etmenin toptan kötülenmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Kur'an-ı Kerim'in îtirazının, akla, ahlaka, doğru olana zıd hususlara yönelik olduğu açıktır. Ecdadın müsbet değer taşıyan tatbikatının, güzel Sünnet çerçevesinde İslami hayatta da devam ettiğini söylemeye gerek yoktur.²

Hz. Peygamber risalet hayatı boyunca bu geleneklerin güzelliklerini, hayırlılarını, faydalı olanlarını muhafaza etti, Kur'ani

² Bu sahada geniş bilgi için, genç ilahiyatçı âlimlerimizden Prof. Dr. Ali Osman Ateş'in: *İslâm'a Göre Câhiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri* ismiyle 1996'da basılmış beş yüz küsur sahifelik doktora tezine baş vurulmasını özellikle tavsiye ederim.

prensiplere uymayanlarının tasfiyesini de bizzat yapmaya çalıştı. Bunun tarihî tezahürlerinden birisi mesela Hz. Zeyneb'le olan evliliğidir.

İlgililer bilir, Medine'de, Hz. Peygamber anne cihetinden akrabası olan Zeyneb'i azadlı kölesi, evladı gibi sevdiği Zeyd ibn Hârise ile evlendirmişti. Teşebbüs Peygamber'den geldiği için hayır diyemediği bu evliliği Zeyneb, çeşitli sebeplerle ancak bir sene kadar yürütebildi. Sonunda boşandılar.

Hz. Peygamber'in bizzat öneyak olduğu bu evliliği, haysuzluğu ve kibri yüzünden yıkıma götüren Hz. Zeyneb dul kalmış oluyor, müslümanlar arasında itibar kaybına uğramış görünüyordu. Hz. Peygamber, iyi niyetle temelini attığı bir evliliğin bu şekilde sonuçlanması yüzünden, haklı olarak psikolojik bir suçluluk duygusuna kapıldı ve çareyi Zeyneb'i nikâhına almakta buldu. Bu suretle aynı zamanda yanlış bir cahiliye anlayışını da ortadan kaldırmış olacaktı. Zira cahiliye geleneğinde hür erkekler, kölelerinin boşanmış hanımlarıyla evlenemezlerdi.

Hz. Peygamber, müteâkıben 33/Ahzâb, 37. ayetle de teyid edilen bu Sünnet'iyile, boşanmış kadının toplum gözünde herhangi bir rütbe kaybetmiş sayılamayacağını, onun daha muteber görülebilecek evlilikler yapmasının her zaman mümkün olabileceğini misallendirmiş, müsbet bir gelenek başlatmış oluyordu.

Yine mesela, son Peygamber, son haccındaki o tarihî hutbesinde, kimsenin doğuştan gelme peşin bir fazilet sahibi olmadığını, tek ölçünün takva olduğunu ilân ettiğinde, aslında cahiliyenin asırlardan beri hüküm sürmüş kavim taassubu geleneğini yıkıyordu. Ne yazık ki müslümanlar, onun bu

Kur'ani prensibine, daha vefatından otuz sene geçmişken, saltanat idaresini İslam âlemine musallat ederek ihanet etmişler, bu bir çeşit cahiliye geleneğini bâzı İslam ülkeleri günümüze kadar taşımışlardır.

Ben bu kısıtlı olmak durumundaki sohbetimde okuyucularıma müslüman dünyasında yaşanmış gelenekleri sergileyecek değilim. Sadece bir hususu hatırlatmak niyetindeyim. O da ecdaddan gelen değerleri gözü kapalı tahkiksiz, tenkidsiz kabullenmek şeklindeki cahilî anlayışın sadece okumamışlarda değil, mürekkebi yalamışlarda da görülebileceğine dikkat çekmek olacaktır. Bu davranış, geçmiş âlimlerin her düşüncesini, sanki değişmez birer hakikatmış gibi telakki eden gayr-i İslami taklidcilik hareketidir. Yâni ilmî cahiliye.

2/8. asırlarda temelleri atılan fıkhi ve itikadi mezheplerin bâzı salıkları arasında “Okuduğum acaba doğrumudur?” şeklinde bir endişeye rastlanmadığını, imam ne dediyse, mutlak doğru odur görüşünde olanların bulunduğunu, mezheb değiştirmenin bile adeta dinden çıkmak şeklinde yorumlanmış olduğunu biliyoruz. Bu anlayışın geçmişte kalmış olmasını ne kadar isterdik. Ne var ki gerçekler hâlâ böyle olmadığını söyler durumdadır. Bu hususu, bâzılarımızın belki önemsiz bulacağı, fakat bende derin tesirleri olmuş küçük bir fıkhi meseleyi takdirlerinize sunarak göstermek istiyorum.

Bendeniz, babam Burdurlu Hatîb Hoca'nın 1945'te vefatı üzerine, hedef değiştirmiş, ilahiyat tahsili gayesiyle sanat okulundan ortaokula geçmiş birisiyim. Zannederim 1953'te lise son sınıfta ramazan ayı gelmişti ve derslerimden fırsat buldukça Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen Hoca'nın (1882-1971) *Büyük İslâm İlmihâli* isimli eserini açıp, oruçla ilgili bilgilerimi çoğaltmaya çalışıyordum. Bir gün, “Orucu Bozup Bozmayan Şeyler”

bölümüne geldim. 100. maddesinde: “Unutularak bir şeyi yemek içmekle oruç bozulmaz.” diyordu. Âmennâ, dedim bundan daha tabii ne olabilir. Fakat 102. maddeye gelince nevrime değişti. Hoca Efendi diyordu ki: “Uyku hâlinde bir şeyi yemek veya içmek orucu bozar...”³ Okuduğum bu hüküm benim İslam’daki sorumluluk anlayışına tamamen zıddı. Bir adam uyanırken unutarak yerse bir şey olmuyor da, daha sorumsuz durumda olduğu uykusunda yerse niye orucu bozulsundu? Böyle mantıksız şey olur muydu? Pekâlâ dedim, nasıl olsa çok kalmadı İlahiyat’a gitmeme, orada bu meseleyi incelerim.

1958 sonunda hadîs kürsüsüne asistan olunca her asistan gibi mühim bir konuda tez hazırlamalıyım, diye düşündüm. Lisedeyken hükmü vermiştim: Eski kitaplarımızda rastlanan mantıksız düşünceler her hâlde İslam’daki tenkid zihniyetinden uzaklaşmış olmasından ileri geliyordu. Şu hâlde önce İslami tenkid zihniyetini ortaya koymalı, sonra da Hadîs tenkidinin buna ne ölçüde sadık kaldığını incelemeliydim. Hocam merhum Tayyib Okiç’e fikrimi açtım, tasvib buyurdular. 1962’de bitirdiğim bu tez, hayli kabarmış olarak hâlen baskıya verilmeyi beklemektedir. Kırk beş sene geçmiş, be mübarek, daha ne bekliyorsun diyeceğinizden eminim. Ama daha az hatalı olabilmeyi, okuyucuya hürmetin gereği sayma bahanemi kabul buyurun gitsin. Her neyse, biz meselemize dönelim.

1975’lerde Diyanet’te yayın müdürlüğü yapan talebemizden sevgili dostum Mehmed Kervancı’nın ilmî dergilerine yazı yazmam hususundaki ısrarlarına dayanamayınca, yazayım ama Diyanet benim yazdığımı basmaz, diyerek kaçmak istedim.

³ Hacı Zihni Efendi’nin de, Aksekili Ahmed Hamdi merhumun da, Zeynelâbidin İshak’ın da... aynı görüşte oldukları kendi kitaplarında yazılıdır.

Yine de bana peki dedirtti. Epeyce uğraşarak “uyuyanın orucu meselesi”ni hazırladım, kendisine verdim ve ekledim: “Tahminim odur ki Diyanet bunu basmaz, sen üzülme, ben onu bizim ilahiyat dergisinde yayımlarım.”⁴ Sonuç tahminim gibi oldu.

Gel zaman git zaman, aradan otuz sene geçmiş, Diyanet’te, fakültemiz temsilcisi olarak Din İşleri Yüksek Kurulu’nda bulunuyorum. Pek sevdiğim bir hocamızın yazmış olduğu ve *Diyanet Aylık Dergi*’nin ücretsiz ramazan ilavesi olarak dağıtılan bir risalesi ilgimi çekti. Beni çok çektiren mâlum mesele hakkında acaba Hocamız ne diyor diye merak ettim ve okuduğumda gördüm ki, uyuyan oruçlunun yine hakkından gelinmekle kalınmamış, mesela istemeyerek duman yutmuş oruçluya da merhamet edilmemiş... Karşımda oturmakta olan hocama takılmaya karar verdim ve Aziz Hocam, dedim, bundan böyle mesela Ankara’da oruç tutmak pek kolay olmayacak. Hele Cinnah caddesinden geçen belediye otobüslerine bir yaklaşanının artık orucundan hayır kalmaz.” dedim.

Hâlâ gözümün önünde, sevgili hocamız sözlerimi haklı olarak ciddiye aldı ve ellerini masaya dayayarak ayağa kalktı ve şöyle dedi: “Ben ne yapayım Hocam, büyük âlimler böyle yazmışlar.”

İşte aziz okuyucularım, İslam kültür dünyasının geri kalış sebeplerinden belki en mühimmi, bence, işbu cevabda gizlidir. Ecdaddan geleni ceffe’l-kalem kabullenen, yapılmış, söylenmiş şeylerin tahkiksiz peşinden giden bir toplumun er veya geç, Kur’an’ın ayıbladığı cahiliyete düşmesi kaçınılmazdır. Bendeniz hazırladığım doktora teziyle daha yakından öğrendim ki, Pey-

⁴ Bu makalem, “İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyâsı” adıyla *AÜİFD*’nin (1976) 21. sayısında çıkmış, *İslam’ın Aktüel Değeri Üzerine 1* isimli kitabıma da konulmuştur (s. 13-28). İlgi duyacakların bunlara bakmasını rica ederim.

gamber toplumu aslâ böyle değildir. İslam'ın ilk devir âlimleri aslâ taklidci değillerdi. Hepsi delilli konuşuyorlardı. Farklılıkları delillerden kaynaklanıyordu. Ama daha sonrakiler, delili bırakıp şahıslara sığındılar, sorumluluğu onların üzerine attılar, kurtulacaklarını sandılar. Diyelim ki fıkhi sahada böyle oldu da, öteki sahalar pekmi farklıydı? Hayır! Bizde, imam sayılan kimselerin “hık deyici”si olmak, epey müddettir millî vasıflarımızdan olmuştur. İlmin halletmesi gereken herhangi bir meseleyi siyasi otoritenin arzusuna bağlamak nadirattan değildir. Bu noktada genişçe durmayı ileriye bırakarak, her ne kadar ihtisasımın dışında olsalar da, iki misal üzerinde durup, sohbetimi bitireceğim. Bunlardan birincisi imlâmımızla ilgilidir.

Yarım asır kadar önce, eski yazılı Türkçe eserlerimizi okumaya başladığım sırada, imlâ açısından dikkatimi çeken başlıca husus, eski yazılı metinlerde bize öğretilenlerden farklı olarak “dahi” anlamındaki “de” eki ile soru edatı “mi” lerin bitişik yazılıyor olmasıydı. “De”leri bitişik yazmayı makul görmüyorsam da, “mi”lerde eski imlânın doğru olduğunu düşünüyordum. Yeni imlâda “mi”lerin ayrı yazılma sebebini sorduğum kimse-lerden hiçbir mukni cevap alamamış olmam da, bu tercihim haklı kılan sebeblerdendi. 1965-66'da Paris'te iken, orada doktora çalışması yapmakta olan, şimdi profesör bir arkadaşım bu meseleyi münakaşa etmiştik. Ankara'ya dönüşümde ondan, 22.09.1967 tarihli, Fransızca yazılmış bir mektub aldım. Dos-tum zarfın içine *Cumhuriyet* gazetesinden kestiği bir haberi de koymuş idi. Kırk yıl önceki *Cumhuriyet* sütununda: “Gazi Hazretleri imlâmızda bâzı değişiklikler yaptı” başlığı altında, Gazi'nin 21 Eylül 1928'de Başvekil İsmet Paşa'ya bildirdiği dört imlâ değişikliğinin birincisinde “dahi” anlamındaki “de”nin, ikincisinde ise soru edatı “mi”nin ayrı yazılması gerektiği zik-

rediliyordu. Bu kesintiyi okuyunca ben, Gazi'nin kendi tercihinin doğruluğuna inanarak emrettiği bu değişikliklerden birincisine uyuyor, ikincisine muhalif kalmış oluyordum. Şahsen senelerdir “mi”yi bu bilgidен habersiz olarak birleşik yazmıştım. Yine yazmaya devam edecektim. Bence kelimeyi çirkinleştiren yazılışı kabullenmek mümkün değildi. Gerçi Türk Dil Kurumu başkanlarından sayın Ercilasun, kendisiyle yapılan bir mülakatta: “İmlâ bir kabul işidir, mantıklı olmayabilir. Mesela “mi” soru ekinin ayrı yazılmasının hiçbir mantığı yoktur. Ama yeni harfleri kabul ettiğimizden bu yana hiç değiştirilmeyen bir kuraldır” diyorsa da (*Sabah Gazetesi*, 12 Ocak 1997, s. 13), bu mantıksız dediği kurala uymamış mesela İbnülemin (1871-1957) merhum gibi allameler de vardı. Seksen senelik bir yanlış niçin kural olacak, niçin gelenekleşecekti? Mesela ben: “Gelen, hödük müdür, müdür müdür bilmiyorum.” cümlesindeki günümüz komik imlâsına niçin mahkûm olacaktım? Dilimizi ilgilendiren bir hususu rejim meselesi hâline sokmanın medeni insanlara yaraşır bir yanı da olmamalıydı. Tabiatıyla ben kendi tercihimde ısrara devam ettim ve edeceğim. Bu “mi” meselesini ciddiye alanlar, niçin ayrı yazılması gerektiğini bir boş zamanlarında lutfederlerse, şahsen minnettar kalırım. Zira bizler hatadan dönmenin fazilet olduğuna inananlardanız.

İkinci misalim Türk mûsiki sahasından olacaktır. Son asırlar Türk aydınlarının devleti her sahada geri kalmışlıktan kurtarma arzusunda müşterek olduklarını söylemeye lüzum yoktur. Yeni Türkiye'nin kurucuları da, hacısıyla, hocasıyla aynı fikirde idiler. En azından muasır medeniyete ulaşmayı istiyorlardı. Beklemeye tahammülleri olmadığı için hukuk sahasında nasıl terceme kanunlara baş vurdularsa, güzel sanatlarda da Batı'yı örnek almayı zaruri sayanlar vardı. Mesela konservatuarların kuruluşunda Türk mûsikisinin esamisi okunmamıştır. Onlara

göre modern dünyanın mûsikisi, çok sesli Batı müziği idi, bizde de öyle olmalıydı! Bu coşku içinde bir vakitler Türkiye radyolarında Chopin'le kalkılıp Beethoven'le yatılıyor olduğu mervidir. Ankara'daki Batı müzikçilerinin hâkimiyeti o derece kök salmış- tır ki, Türkiye'nin bu Başkentinde Türk mûsikisi konservatuarı kurabilmek hâlen mümkün olabilmiş değildir. Böylesine trajiko- mik duruma sebep olanların başında, ne hazin tecellidir ki, İt- tihadcıların akıl hocası büyük Türk mütefekkeri(!) Ziya Gökalp (1876-1924) vardır. Mûsiki nazariyatı ile hiçbir uğraşmışlığı ol- madığını bildiğimiz Gökalp, bakınız ölümünden az önce, eski yazımızla Ankara'da, Cumhuriyet'in ilân edildiği sene basılmış olan *Türkçülüğün Esâsları* isimli eserinde ne buyuruyor:

“Memleketimizde ... yan yana yaşayan iki mûsikî vardır. Bunlardan birisi halk arasında kendi kendine doğmuş olan (Türk mûsikisi), diğeri (Fârâbî) tarafından Bizans'tan terceme ve iktibâs olunan (Osmânî mûsikisi)dir. Türk mûsikisi ilhâm ile vücuda gelmiş, taklîdle hâricden alınmamıştır. Osmânî mûsikîsi ise taklîd vâsıtasıyla hâricden alınmış ve ancak usûlle devam ettirilmişdir... (s. 30 ve 130).”

Bugün Türk mûsikisi konservatuvarının ilk sınıf öğrencisi, bu iddiâlar karşısında gülmese bile, müellifine acımdan ken- dini alamaz. Hüseyin Sadeddin Arel (1880-1955) merhumun, Gökalp'in vefatından on beş sene sonra *Türklük Mecmuası*'nda yayımlamaya başladığı makalelerinden beri, onun laflarının gerçek dışı olduğu ilmen sübut bulmuştur.

Türk halk ve klasik müziklerinin ses sistemleri birbirin- den farklı değildir. Gelin görün ki memleketimizin Batı müzi- ği temsilcileri arasında günümüzde bile bu sahada en ibtidai bilgiden mahrum olanlar vardır. Bir gün sabah kahvaltısın- daydım, televizyonda orkestra şeflerimizden Hikmet Şimşek

konuşuyor ve Türk mûsikisinde çeyrek seslerin olduğundan dem vuruyordu. Tabii ki bu tebahhur(!) karşısında hâlimize acımadan edememiştim. Siz istediğiniz kadar Türk mûsikisinde çeyrek ses yoktur deyin, dinleyen kim? Bu zatların ezberlerini bozmak imkân dışıdır. İmamları Gökâlp, mâdem Bizans'ı kaynak göstermiş, öyleyse ona karşı çıkmak, geleneği bozmak olur. *Türkçülüğün Esâsları*, bildiğim kadarıyla yeni yazı ile ilk defa 1950'de rahmetli Serdengeçti tarafından bastırılmış, 1961'de dördüncü baskısı yapılmıştı. Diyelim ki Osman Bey'in bu kitaba tenkid yazacak bilgisi yoktu. Ama devlet kitapları arasında Millî Eğitim Basımevi'nde 1972'de yapılan ikinci basımını hazırlamış olan değerli edebiyat âlimimiz Prof. Dr. Mehmet Kaplan'a ne demeli? Hocamız bir not düşüp yanlış düzeltmeyi acaba niçin vazife edinmemiştir dersiniz? Edinmemiştir, çünkü bizim Hacı Zihnî Efendimiz, Aksekilimiz, Erzurumlumuz... nasıl İmâm-ı Ebû Yûsuf'un, İmâm-ı Muhammed'in yanlışına karşı çıkamamışlarsa, günümüzün Gökâlp gelenekçileri de, imamlarını bir kenara başka türlü koyacak değillerdi. Bu zihniyetin temsilcileri 1988'de Paris'te bastırılmış *La Turquie en Europe (Avrupa'da Türkiye)* isimli eserde benzer safsataları merhum Turgut Özal'a bile mal etmekten çekinmemişlerdir (Bkz. 56. ve 123. sayfeler).⁵

Son olarak tekrarlamak zorundayım ki, şâyed başlarda belirttiğim ilmî tenkid yoluna toptan girilmez, ecdadın yanlışlarını yaşatmakta ısrar edilirse, cahiliye gelenekçiliğinin modern tâkibcileri olmaktan kurtulmamız her hâlde hayal olarak kalacaktır. Ne diyelim, Allah encâmımızı hayreyleye.

⁵ Bu kitabın gerçek yazarlarının, iki emekli büyükelçi olduğunu gazetelerden öğrenmiş bulunuyoruz. *Milliyet*, Taha Akyol, 20 Kasım 2008; Güneri Civaoglu, 21 Kasım 2008.

Kaynaklar

Akseki, A. Hamdi, *İslâm Dîni*, İstanbul 1935.

Abdurrezzâk ibn Hemmâm, *Musannef*, Beyrut 1970-1972

Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, I-VI, Dâru'l-Fikr, by., 1991.

Ahmed Naim, "İslam", *Musavver Dâiretu'l-Ma'ârif*, İstanbul 1914.

Ahmed Rıdâ, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, Paris 1922.

Âişe Abdurrahmân, *Biz Neredeyiz*, Adak Yayınları, İstanbul 1976

Aksekili, Ahmed Hamdî, *Sebîlu'r-Reşâd*, XXXIV (1924), sayı 600, s. 23-26.

Alî Cevâd Bey, *Fezleke (İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi)*, Ankara 1960.

Alî Haydâr Efendi, *Dureru'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul 1899.

Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, 3. baskı, Ankara 1958.

Atay, Falih Rıfkı, *Atatürkçülük Nedir?*, İstanbul 2006.

Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Câhiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, İstanbul 1996.

Aydın, Mehmet, *Müslümânların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler*, Konya 1989.

- Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, İstanbul 1890.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, 2. baskı, İstanbul 1962.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1991.
- Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle*, İstanbul 1978.
- Beyhakî, *Kitâbu's-Suneni'l-Kebîr*, Haydarabad 1925.
- _____, *Menâkıbu's-Şâfi'i*, Mısır 1971.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1968.
- Boisard, Marcel A., *L'Humanisme de l'Islam*, by., 1979.
- Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabiischen Litteratur)*, Leiden 1943-9,
- Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 2000.
- Celal Nuri [İleri], *Devlet ve Meclis*, Ankara 1932.
- _____, *İttihâd-ı İslâm*, İstanbul 1913.
- _____, *Tâc Giyen Millet*, İstanbul 1923.
- Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İstanbul 1917-1920.
- _____, *el-Fusûl fî'l-Usûl*, İstanbul 1994.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara 1953.
- Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vak'ası*, 3. baskı, İstanbul 1986.
- _____, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947.
- Dârimî, *es-Sunen*, Medine 1966.
- Ebû Dâvûd-i Sicistânî, *es-Sunen*, tertib: Muhyiddîn Abdulhamîd, by., ty.
- Ebû Nu'aym-ı Isbahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, Mısır 1932.
- Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 5. baskı, Mısır 1976.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *Kitâbu'l-Mu'temed*, Dimeşk 1964.
- Ebû'l-Mehâsin, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira*, Mısır 1963.
- Fezârî, *Kitâbu's-Siyer*, Beyrut 1987.
- Garaudy, *Promesses de l'Islam*, Paris 1981.
- Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır 1901.
- _____, *el-Munkız*, 2. baskı, İstanbul 1872.
- Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1963.
- Hacı Zihnî Efendi, *Ni'met-i İslâm*, İstanbul 1906.

- Hâkim-i Neysâbü'rî, *el-Mustedrek*, Haydarâbad 1915-1923.
- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1992.
- Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, Ankara 1991.
- _____, *Târîh-i Bağdâd*, Mısır 1930.
- Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, Medine 1998.
- Hüseyin Kâzım Kadrî, *İnsân Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukûkuna Göre İzahı*, İstanbul 1949.
- _____, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İstanbul 1991.
- _____, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, İstanbul 1933.
- _____, *Yirminci Asırda İslâmiyet*, İstanbul 1923.
- Işık, Zeynelabidin, *Seâdet-i Ebediyye*, İstanbul 1963.
- Izutsu, T., *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Ankara 1975.
- İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, Mısır 1948-1953.
- İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyânî'l-İlm*, Mısır 1968.
- _____, *et-Temhîd Limâ fi'l-Muvatta'i mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, Mağrib [Fas] 1967-92.
- İbn Adiyy, *el-Kâmil fi Du'afâ'i'r-Ricâl*, Lübnan 1997-.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Lübnan 1995; Azîziyye neşri, Haydarâbâd 1966-1971.
- İbn Hacer-i Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, Haydarabad 1911-1913.
- _____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1907-9.
- İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, Dr. Vâfi, 3. baskı, Mısır, ty.
- İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Mısır 1947-9.
- _____, *el-Muhallâ*, Mısır, 1929-33.
- İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Mısır 1955.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, Mısır 1902.
- _____, *Zâdu'l-Me'âd*, Mısır 1906.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1988.
- İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Mısır 1923.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Mısır 1960.
- İbn Mâce, *es-Sunen*, Riyad 2000.
- İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut 1957-8; 2001 baskısı.

- İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'r-Raks* Risalesi, Hindistan, ty.
- İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahih*, 2. baskı, Mısır 1999.
- _____, *el-Fetâvâ*, Mısır 1908-11.
- _____, *el-Furkân*, Mısır 1904.
- _____, *Kitâbu Tefsîri Sûreti'l-Ihlâs*, Kahire 1905.
- _____, *Kitâbu'n-Nubuvvât*, Mısır 1927
- _____, *Me'âricu'l-Vusûl*, Mısır 1318.
- _____, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, by. 1984.
- _____, *Minhâcu's-Sunne*, Kahire 1989.
- İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Mısır 1967-1968.
- İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, Mısır 1949.,
- İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, Dımeşk 1969-1974.
- _____, *el-Kâmil*, Beyrut 1965.
- İbnu'l-İmâd, *el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Mısır 1931.
- İleri, Celal Nuri, *Devlet ve Meclis*, Ankara 1932.
- _____, "Havâic-i Kânûniyyemiz", *İctihâd Mecmûası*, 14 Mayıs 1913, sayı 67.
- _____, *Tâc Giyen Millet*, Ankara 1923.
- İmâm-ı Muhammed, *Kitabu'l-Âsâr*, Hindistan, ty.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1927.
- Kâdîhân, *Fetâvây-ı Kâdîhân*, Hindiyne'nin kenarında, Mısır 1892.
- Kara, İsmail, *Hilâfet Risâleleri*, İstanbul 2002.
- Karâfî, *Envâru'l-Burûk fî Envâi'l-Furûk*, Mısır 1925.
- Kâsım ibn Sellâm, *el-Emvâl*, Mısır 1968.
- Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Mısır 1957-1960.
- Kevserî, *Husnu't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Yûsufi'l-Kâdî*. Hıms 1968.
- _____, *el-Makâlât*, Mısır 1994.
- Komisyon, *Tanzîmât*, İstanbul 1940.
- Kuleynî, *el-Kâfî*, Tahran, 1388.
- Lâlekâî, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sunneti ve'l-Cemâ'a*, Riyad, 1997.
- Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyâsal Dili*, Kayseri 1992.
- Mâlik ibn Enes, *Muvatta' -Şeybânî*, Riyad 2000.

- Ma'rûf Devâlibî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, İstanbul 1985
- Massignon, L., *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955,
- Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, Beyrut 1982.
- Muallim M. Cevdet, "Şimâl Müerrihi Zekî Velidî ve İbn Haldûn", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmûası*, 1920, sayı 53-55 (54).
- Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, Mısır 1959.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1980.
- Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, Mısır 1867.
- Munâvî, *Feydu'l-Kadîr*, Mısır 1938.
- Mûsâ Kâzım Efendi, *Külliyât, Dîni İctimâî Makâleler*, İstanbul 1917.
- Muslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 2000.
- Nesâî, *es-Sunen*, Riyad 2000.
- Ömer Ziyâeddîn Efendi, *Hadîs-i Erbaîn fî Hukûki's-Selâtin*, İstanbul 1908.
- _____, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî*, İstanbul 1909.
- Ömer Ziyâuddîn-i Dâğistânî, *Zübdetü'l-Buhârî Tercemesi*, Trabzon 1923.
- Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1978.
- Provençal, Lévi, *La Civilisation Arabe en Espagne*, 3. baskı, Paris 1961.
- Râsih - İlyâs Sâmî - Halîl, *Hulkî, Hâkimiyet-i [Saltanat-ı] Milliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye*,
- Râzî, *Mefâtihü'l-Ğayb*, İstanbul, 1889-90.
- Reşid Rıdâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4. baskı, 1927-1934.
- Sa'îd ibn Mansûr, *Sunen*, Hindistan 1967
- Sahnûn, *el-Mudevvene*, Mısır 1906.
- Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-Hasene*, Mısır 1956.
- Serahsî, *el-Mebsût*, Mısır 1906.
- _____, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*, Mısır 1971-1972.
- _____, *Usûl-i Serahsî*, Beyrut 1973.
- Seydişehirli Mahmûd Es'ad Efendi, *Târîh-i İlmi Hukûk*, İstanbul 1914.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Târîhi*, İstanbul 1928.
- Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, Mısır 1964-1976.

- Sulemî, Tabakātu's-Sûfiyye, Beyrut 1969.
- Şa'rânî, *el-Mizân*, Mısır 1901.
- Şâfi'î, *Risâle*, Mısır 1940.
- _____, *el-Umm*, Mısır 1968.
- Şâh Velîyyullâh Dehlevî, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-İsnâ Aşeriyye*, Riyad 1983.
- Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, Kahire 1913; Riyad 1997.
- Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, Mısır 1952.
- Şeyhülislam Cemâluddîn Efendi, *Hâtîrât-ı Siyâsiyye*, İstanbul 1918.
- Şihâbuddîn, Burhânuddîn Mirzâ, çev. İsmâ'îl Ferîd, *Reddu'l-Hilâf ve Faslu'l-İhtilâf*, İstanbul 1915.
- Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Leiden baskısı, by, ty.
- _____, *Tefsîr (Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân)*, 2. baskı, Mısır 1954.
- Tahâvî, *Şerhu Me'ânî'l-Âsâr*, Mısır 1968.
- Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahih*, Riyad 2000.
- Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar*, İstanbul 1969.
- _____, *Kur'ân ve Türkler*, İstanbul 1971.
- Toynbee, Arnold, *La Religion Vue Par un Historien*, Paris 1963.
- Tûsî, *el-İstîbsâr*, Tahran 1390.
- Watt, W.M., *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, Hülbe Yayınları, Ankara 1982.
- Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukûtu*, İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1963.
- Zehebî, *Duvelu'l-İslâm*, Mısır 1974.
- _____, *Mizânu'l-İtidâl*, Mısır 1963.
- _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, Mısır, ty.
- _____, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut 1989-2000.
- Zeyla'î, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, Mısır 1938.
- Ziriklî, *el-A'lâm*, 2. baskı, 1954-59.
- Zurkânî, *Şerhu Zurkânî alâ'l-Muvatta'*, Mısır 1892.

Dizin

- 1924 Anayasa 83
1974 Kıbrıs hareketi 16
31 Mart 135, 144, 145
31 Mart ayaklanması 144
31 Mart hâdisesi 143, 146
31 Mart irticaı 132, 143
I. Meşrutiyet 132
II. Abdurrahmân 72
II. Abdülhamîd 133, 135, 136, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152; ~ devri 145; ~'in hal' edilmesi 143; Sultan ~ 132, 133, 142, 148, 149, 150, 152
II. Dünya Harbi 73
II. Mahmûd 77
II. Meşrutiyet 132, 133, 138, 139, 140, 142, 147, 148
II. Vatikan Konsili 14, 19
III. Selîm 77
IV. Mehmed 110
X. Alphonse 72
- A**
Abbâs ibn Nâsîh 72
Abbasi devleti 33
Abbâsiler 50
Abdullâh Cevdet 148
Abdûlmelik 120, 121
Abdurrahmân Âlî el-Haccî 75
Abdûlmecîd: ~ devri 77; Sultan ~ 77, 152
Açıkalın, Cevad 133
adalet 116
adalet 48
- Âdem (Hz.) 128
âdet 47, 155
ahiret 91; ~ hayatı 91; daimi ~ hayatı 91
Akdeniz 17
Âkîf Paşa 80
Akseki 113
Aksekili 164
Albornoz 73
Ali (Hz.) 95
Âlî Cevâd Bey 133
Âlî Han 24, 25
Allah: ~'in ayetleri 156; ~'in halifeleri 107
allame 44, 124
Alman âlim 19
Almanya 86
d'Alverny, T. 20
Amerikalı 22
Âmir ibn Şerahîl eş-Şa'bî 32
Anadolu 29; ~ aydınları 29; ~ müslümanları 29
Anayasa 52, 55, 83, 86, 87
Ankara 9, 58, 64, 65, 80, 96, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 170; ~ ilahiyat Fakültesi 9
Ansay, Sabri Şakir 58
Arab(lar) 73, 120; ~ harfleri 23; ~ lugaçları 115; ~ ve Latin Tedkikleri Enstitüsü 72
Arabca 22, 24, 72, 75, 84, 99, 131, 132
Arnold, Sir Thomas 72
Asin 74
askeri hareket 16

askerlik 78

Aşere-i Mubeşşere 36

At Meydanı 111

Atâ' ibn Ebî Rebâh 60, 61, 62, 94, 95

Atatürk, Mustafa Kemal 139

Avrupa 17, 20, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 96, 102, 110, 137, 138, 141, 164; ~ kanunları 96; ~'nın Batısı 72; ~i 17; ~lı 17, 22, 69, 72, 74; ~lı vicdanında 17; ~lılar 26, 72

Avusturya 133

azadlı köle 157

B

Bağdad 126; ~lı âlim 84

Bâb-ı Âli baskını 131

Bahriye Matbaası 21

Bâkıyye ibnu'l-Velid 33

barbar 26

Basra 14, 119; ~ camii 119; ~lı 119

Başgil 53, 86, 87, 90

Batı 15, 16, 17, 19, 69, 75, 76, 77, 96, 102, 163; ~ Avrupa 75; ~ düşüncesi 15; ~ hristiyan dünyası âlimleri 15; ~ müziği 163; ~lı âlimler 16; ~lı hristiyanlar 15; ~lı siyaset ve halk adamları 19

Bedeviler 43

Belçika 79

Benû Avf yahudileri 100

Berki, Ali Himmet 79

beyat 46

Beyâzî 111, 112

Beyhakî 60

Beyrut 32

bidat 124

Bilmen, Ömer Nasuhi 112, 158

Bişr ibn Gıyâs el-Merîsî 122

Bizans 17, 163, 164; ~ İmparatorluğu 17

Boisard, Marcel A. 102, 103, 166

borçlar 80

Borrmans, Maurice 19

Bosna-Hersek 133

Bosnalı 111

boşanma 53

Bulgaristan Krallığı 133

Burdur Erkek Sanat Okulu 9

Burdurlu Hatîb Hoca 158

Burhânuddîn Mirzâ 23, 26

büyük âlimler 108

Büyük Millet Meclisi 52

C

Ca'd ibn Dirhem 121

cahil birader 48

cahiliye 157, 158, 164; ~ gelenekçiliği 164

Cambridge Üniversitesi 24

camiler 117

cedel 33

Cem'iyyet-i İlmiyyeye-i İslamiyye 144

Cemel harbi 118

Cenab-ı Hak 12, 31, 104, 129, 154

cenazeler 122

Cenevre 102

cennetlik 118

Cevdet Paşa 79, 80, 81, 166

Cevherî 115

Ceza Kanunu 80

Cezayir 18, 73, 102; ~li 18

Chopin 163

cihad 26

Cinnah caddesi 160

Cuma 14, 119, 136, 140

Cumhuriyet 52, 64, 83, 86, 96, 112, 161, 163; ~ Türkiyesinin müftileri 112

Cuneyd-i Bağdâdî 126

cübbe 50

D

Dâğistânî 169

daimilik 44

Daniel, Norman 16, 17, 20

Danışmend, İsmail Hami 142, 149

Dante 74

Dâru'l-Fünûn 54

Derne kuvvetleri 139

Derviş Vahdetî 135

Devâlibî 101, 102, 103

Dimeşklî Yahyâ 18

Dimeşk 168

din 49, 156; ~ adamı 50; ~ adamı 50, 51, 55, 92; ~de tefakküh 51

dini hürriyet 101

Dinler Kongresi 23

dinsiz 24

Diyanet 49, 50, 51, 52, 53, 54, 113, 159, 160; ~ İşleri Başkanlığı 49, 50, 53; ~ İşleri Reisliği 52; ~ İşleri tâbiri 49; ~ reisi 50, 51

Doğu İslamı 72

domuz 53; ~ çiftliği 53

Dozy, R. 74

dul 157

duman 160

dünya 21, 49, 64, 73, 91; ~ tarihi 71;
geçici ~ hayatı 91
dünyevi: ~ hâkimiyet mücadeleleri 13; ~
hayat 154

E

Ebü Abdillâh Muhammed ibn Ahmed
ibn Sâlim 127
Ebu Bekir (Hz.) 51
Ebû Ca'fer Muhammed Bâkir 60
Ebû Hafs 127
Ebû Hanîfe 32, 33, 60, 111, 125
Ebû Sevr 123
Ebû Ubeyd 126
Ebû Yûsuf 33, 123, 164, 166
Ebû'l-Huseyn el-Basrî 166
edebiyat mahfilleri 120
Ehl-i Kitab 13, 20, 60, 61, 68, 94, 156,
165
Ehl-i Kitab âlimleri 68
Ehl-i Re'y 32
Ehl-i Sünnet 121, 122
ehl-i takva 122
Elmalılı Hamdi [Yazır] 146
Emevi(ler) 18, 121; ~ devleti 18; ~ halifesi
Abdumelik 61; ~in âlim halifesi 120
emir-nehîy 103, 105
Endülüs 71, 72, 74, 76; ~ müslüman
kültürü 72; ~ tarihi 72; ~lü 45
Enes ibn Mâlik 118, 119
Erkân-ı Harbiye Binbaşısı 139
erkek 9
Ermeni(ler) 18, 29, 68; ~ce 20; ~-Rum
asıllı bakanlar 18
d'Estaing, Valéry Giscard 16
evlenme 53, 94
Evza'î 32, 60
Ezher 9; ~ Üniversitesi Usûlu'd-Din
Fakültesi 111

F

Fahrüddîn-i Râzî 61
faiz 80, 88; ~i mübah kılan kararlar 80
fakih 45
Falih Rıfka 64
Fârâbî 163
Farsça 24
Fatih Dersiamları 137
Felemenk 79
felsefe 33, 75
fetihler 15
fıkhi: ~ mezhebler 108; ~ ve itikadi
mezhebler 158

fıkıh 34, 42, 51, 58, 60, 62, 64, 65, 79,
122, 126, 127, 137
fikir 23, 24, 27, 115, 116, 117, 121,
129, 135
fıkr-i irticâ 135
filozoflar 125
frak 50
Fransa 16, 18, 28, 73, 79; ~Cumhurbaşkanı
16; ~ meclisi 18
Fransız 16, 19, 73, 76, 79, 80, 89, 109,
141; ~ âlimi 16; ~ Mösyö 16; ~ca 11,
17, 24, 28, 74, 75, 76, 103, 161
furûat 59

G

Garaudy 166
gayr-i dinî 92; ~ ilimler 33; ~lik 31
gayr-i islami 49, 158; ~ taklidcilik
hareketi 158
gayr-i müslim(ler) 16, 49, 51, 57, 67,
68, 76, 92, 94, 96, 100, 101, 102, 109,
117; ~ dünya 16
Gazâlî 25, 34, 166
gazve 153
genç ilahiyatçılar 11
Girid 133
Gökâlp 163, 164
günah 44, 88
Günaltay, Şemseddin 64, 65

H

hac 33, 62, 120, 157
Haccâc 119, 121
Hacı Zihni Efendi 164
hadîs: ~ kaynakları 62; ~ sultanları 124;
~çiler 126
hafız 50
Hâfız Mehmed Tefvîk Efendi 137
haham 50
Hâlid el-Kasrî 121
halife(ler) 50, 94; ~lik 121
Halîl Hâlid 73
Hallaçyan Efendi 68
Hamdi Efendi 146
Hanbelî: ~ âlimler 94; ~ mezhebi 124
Hanefî 122, 125; ~ fakihler 122
haram 44, 53, 83, 87
Harameyn 120; ~ mütercimliği 22
Hariciye Nâzırı 68
Hâris-i Muhâsibî 127
hatib 50, 53
Hatib Hoca 9
hayat 59, 65, 81, 89, 91, 97
Hayırlıoğlu, Eyûb Sabri 113

helal 60, 61, 62, 87, 94

Herevî 60

Hımslı âlimler 33

hristiyan(lar) 13, 14, 15, 17, 18, 23, 26, 27, 49, 50, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 94; ~ Ansiklopedisi 16; ~ cebhesi 18; ~ dünyası 15; ~ sufizmi 75; ~ toplumun akideleri 17; ~i 17; ~lığın dinî mahiyette görmediği pek çok husus 92; ~lık 15, 17

Hicaz 44, 48

hicret 67, 100, 104

hikmet 69, 139, 164

hilafet 117, 118

Hindistan 22, 167, 168, 169, 170; ~ müslümanları 22; ~lı 22, 24

Hindli 23, 25, 26, 86; ~ âlimler 25

hoca 50

Huzeyfe 61

hükümet 139

Hüseyin Cahid [Yalçın] 135, 137

Hüseyin Hilmî Paşa 136

Hüseyin Kâzım Kadri 150, 167

I

Irak 72, 85, 122

Islahat Fermanı 78

i

ibadet hayatı 154

İbn Arabî 75

İbn Ebî Şeybe 61

İbn Haldûn 34, 35, 167, 168

İbn Hazm 76

İbn Mâce 35

İbn Ruşd 75

İbn Sâlim 127

İbn Sînâ 167

İbn Teymiyye 122, 124, 167

İbnu'l-Arabî 45

İbnu'l-Arabî 45, 168

İbnu'l-Cevzî 126, 127, 128, 129, 168

İbnu'l-Esir 100, 115

İbnu'z-Zubeyr 121

İbrahim (Hz.) 128

icmâ 46, 82

ictimai 15, 88, 105, 118; ~ prensip 105

içki 53; ~ fabrikası 53

İdris (Hz.) 128

iktidar 141

iktisadi 58

ilahiyat 9, 19, 29, 55, 58, 64, 65, 153, 159, 170; ~ Fakültesi 9, 29, 64, 170; ~cı 50

İleri, Celal Nûrî 79, 82, 84, 86

ilm-i heyet 26

ilmî: ~ cahiliye 158; ~ eserler 72; ~ tenkid 164

İlyâs Sâmî 169

imam 50, 53

İmâm-ı A'zam 33, 51, 124, 125; Bkz. Ebû Hanîfe

İmâm-ı Mâlik 33, 125

İmâm-ı Muhammed 164, 168

İnal, İbnulemin M. Kamal İnal 146, 149, 162

inanç 26, 53, 99

İncil 25, 61

İngiliz 16, 22, 23, 24, 72, 80, 85; ~ âlimi 16

İngilizce 22, 24, 28, 150

İngiltere 28, 109; ~ müslümanları 28

İran 120; ~'ın fethi 120; ~lı esirler 120; ~lılar 72

irtica 131, 132, 135, 138, 143, 144, 149, 152; ~ hareketi 152; ~i düşünce 154

İsa (Hz.) 14

İslam 9, 10, 11, 12, 52, 169; ~ âlemi 14, 15; ~ âlimleri 145; ~ devletleri 51; ~ dini 49; ~ dünyası 11, 14, 26, 57, 59, 96, 126; ~ düşüncesi 69, 92; ~ hakkında bilgi toplama 15; ~ hukukçuları 58; ~ kültür muhitleri 33; ~ kültürü 10, 32, 33, 51, 59, 61, 65; ~ kültürüne hizmet 9; ~ miras sistemi 63; ~ öncesi cahiliyye Arabları 155; ~ Peygamberi 10; ~ siyasi ve kültürel tarihi 71; ~ tasavvuru 15; ~ toplumu 51; ~ ülkeleri 18, 51, 158; ~ ülkelerindeki hristiyan âlimleri 18; ~ ve Batı 102; ~ ve Peygamberi 15; ~a layık bir hayat 77; ~da bilimin cinsi 37; ~daki tenkid zihniyeti 159; ~ı camie habsetmek 90; ~'ın bu eşsiz varlığı 10; ~'ın doğuşu 31; ~'ın ilk asrı 66; ~'ın istikbali açısı 118; ~'ın tahrif edilmiş görüntüsü 17; ~hristiyan kültürel ilişkileri 18; ~çarpıtılmış ~ anlayışı 16; ~çarpıtılmış ~ imajı 18; ideal ~ toplumu 117

İslami: ~ anlayış 50; ~ hayat 156; ~ ilimler 72

İslamiyet 13, 53, 54, 73, 74, 83, 89, 90

İslamologlar 15, 49

İsmâ'il Ferîd Bey 22, 26, 28, 29

İspanya 15, 72, 73, 74, 75; ~lı 75

İspanyol 75; ~Arab kültürü 74

istibdad 133, 135, 145; ~ idaresi 133İ

İsviçre: ~ Medeni Kanunu 63; ~li 102

İtalyan 24
itkân 128
ittifak 91, 92
İttihād ve Terakkî 68, 131, 133, 134,
138, 139, 142, 146, 148, 149
İttihadcılar 140
İttihād-ı Muhammedî Cem'iyeti 136
İzmir 24

J

James, N. 22

K

Kâbe 123
Kaderiyye 118, 123
kadın 26, 45, 83, 108, 111; ~ ayırmıcılığı
26
kadîm İslâm düşüncesi 117
kâfir(ler) 68; ~e mirasçı 95
Kahire 111, 168, 170
kalem 160
Kâmil Paşa 68, 140
Kânûn-ı Esâsî 52, 69, 78, 148, 110, 134,
169
Kaplan, Mehmet 164
Karâfî 168
Katolik rahib 24
kazâ 109
Kazaz Artin 80
Kelam 125
kelam 33, 34, 48, 69, 111, 125, 153; ~
tarihi 125
Kerkûk 84
Kervancı, Mehmed 159
kesb 128
Kırım harbi 80
kıyamet 124
Kızıl Sultan 152
Kızılhaç 102
Kitab ve Sünnet 33, 34, 121
Koç, Turan 15
komitacılık ruhu 140
komiteci Osmanlılar 133
Konya 22, 75, 165
Kostilya kralı 72
kozmografya 26
köle hukuku 44
Kör Ali 135
kravat 50
Kufe muhiti 22
kulluk 92
Kur'an(-ı Kerim): ~ mealleri 53, 107; ~
ve Sünnet 32, 53, 58, 59, 62, 95, 99,
108, 126, 127; ~ ve Sünnet hükümleri

59; ~'ın ayınladığı cahiliyet 160;
~'ın bir emri 32; ~'ın emri 50; ~'ın
beyanları 26
Kur'ani: ~ prensip(ler) 156, 158
Kurtubalı 72
kuvvet 44
külli 86, 129
kültür tarihçileri 28

L

Lahor 150, 151; ~lu gazeteci 151
laiklik 83, 87
Lâlekâî 123
Leipzig 19
Lewis, Bernard 58
Londra 15, 22
Lull, Raymond 75
Lut (Hz.) 128

M

Ma'rûf er-Rusâfî 84, 85, 86
Mabeyn Başkatibi 133
Madrid Üniversitesi 73
Mahmûd Şevket Paşa 142, 143
Mahmûd Şükrî el-Âlûsî 84
maktulün ailesi 46
maliye 78
marangoz 128
Masonluk 139
matematik 33
Mavrokor Dato Efendi 69
Meclis-i Meb'ûsân 132, 145
Medain 61
medeni 26, 64, 87, 162; ~ hukuk 64
Medine 35, 45, 46, 47, 51, 67, 100, 101,
120, 121, 125, 156, 157, 166, 167; ~
Şehir Devleti Anayasası 100; ~liler 43
medrese 53, 108, 109; ~li 113; ~li
âlimler 144
Mehmed Âkif 150
Mehmed Ziyâuddin Efendi 136
Mekke 43, 45, 46, 60, 62, 120, 121,
155, 156; ~li 42, 43, 60, 94
mekteb 22
menfi 51, 132, 153
mensuh 44, 64
Merîsî 124
Merv kadısı 125
Meryem 14, 125
mescid 53
Mescid-i Dırar 43
mesuliyet 101
Meşihat 52; ~ makamı 148; ~ Mektubi
Kalemi 146

meşruiyet 117
 Meşrutî idare 133
 Meşrutiyyet 131, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 142, 147, 148; ~ idaresi 133; ~i irticaa karşı korumak 139
 mevlidhan 50
 mezheb 11, 32, 33, 109, 158
 Mısır 26, 94, 102, 110, 148, 150, 166, 167, 168, 169, 170
 Millî Eğitim Basımevi 164
 miras 53, 63, 88, 95, 96, 108, 122; ~çı 95
 Modern Türkiye'nin ilahiyatçısı 154
 Morena, Gomez 74
 Moubarac, Youakim 18
 Mösyo 16
 Mu'äviye 95, 120; ~-Ali hilafet mücadelesi 118
 Muhacir 120
 muhaddis 121
 muhalefet 53, 140, 141
 Muhammed (Hz.) 92
 Muhammed Hamidullah 18
 Muhammed ümmeti 99; Bkz. Ümmet-i Muhammed
 Muhyiddin ibn-i Arabî 75
 Murabaha Nizamnamesi 80
 Mûsâ Kâzım Efendi 169
 Musevi hukukçu 24
 mûsiki 120, 162, 163
 Mustafâ Reşid Paşa 77, 80
 Mustafâ Sabrî Efendi 144
 muvakkat 43
 mübah 80
 müctehid 122
 müddeiler 117
 müellif 75
 müezzin 50
 müfessir(ler) 45, 47
 müftü 50
 mükellef 41, 71, 93
 mümin 95
 münafık(lar) 43, 105
 Mürcie 118
 mürid 75
 müsbet 14, 24, 37, 51, 156, 157
 müslüman(lar) 28, 35, 50, 68, 69, 85, 86, 87, 88, 100, 107, 157; ~ âlimler 11, 19, 103; ~ hanımlar 61; ~ kültürü 11; ~ tefekkürü 67; ~ ve Arab ülkeleri 102
 müsteşnık(lar) 75, 117
 müşrik(ler) 43; ~ Arablar 43

mütevazı bir hizmetkâr 10
 mütevekkil 128
 N
 Nafia Nâzın 68
 nakli 34
 namaz 33, 42, 43, 51, 120, 123, 124; ~ ibadeti 42; ~a başkanlık eden 50
 Namık Kemal 80, 81, 82, 86
 nass 83
 Nazım, Dr. 140
 Necmüddin Suleymân ibn Abdulkavî et-Tûfî 94
 Neysabur 127
 Nizâmüddîn-i Neysâbüfî 61
 Noradonkyan Efendi 68
 Nuh (Hz.) 128
 Nûh ibn Ebî Meryem 125
 Nur, Rıza 140, 141

O

Okiç, Tayyib 9, 159
 Orman ve Madenler Bakanı 69
 Ortadoks Metropolit 24
 oruç 33, 41, 42, 49, 92, 124, 159, 160; ~ ibadeti 41
 Osman (Hz.) 118, 120
 Osmanlı 18, 52, 59, 69, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 89, 95, 96, 109, 110, 111, 131, 132, 133, 137, 138, 142, 143, 145, 149, 166; ~ Devleti 18, 52; ~ Devlet-i Âliyye 69; ~ Meclisi 84; ~lar 68, 80, 133

Ö

Ömer (Hz.) 61, 94
 Özal, Turgut 164
 Özgüneş, Mehmet 54
 Öztuna, Yılmaz 150

P

Palacios, Miguel Asin 75
 papaz 50
 Paris 9, 16, 161, 164, 166, 168, 169, 170; ~li bir Katolik profesör 24
 Peygamber (Hz.): ~ devri 120, 153; ~in hayatı 41
 Protestan 24; ~ Ermeni 24
 Provençal 75
 Prusyalı 24, 26
 putçu Mekkeliler 156

R

ramazan 133, 134, 158, 160
 Râzî tefsiri 61

recm 111, 112, 113; ~etme fetvası 112
 reddiyeler edebiyatı 19
 Renan, Ernest 75
 Reşid Rıdâ 169
 riba 26
 Ribera 74
 Ricâlu'l-Gayb 140
 risalet 40, 67, 156
 Roma 16
 ruhaniler 50
 Rum(lar) 16, 29
 Rus 24; ~ça 24, 28

S

Sâbit ibn Eslem el-Bunânî 119
 Sadrazam 68, 136, 140
 Sadrazam Sa'îd Paşa 140
 Sahabe 33, 115
 Sahabi(ler) 118
 Salih 128
 Sánchez, Cl.
 sank 50
 Sehl-i Tuster 127
 Selanik 139, 140, 142, 146
 selef 123, 125, 129; ~in yolu 126
 Selefiyye 129
 Serdengeçti 164
 Seriy-i Sekatî 127
 Séville [işbiliyye] 72
 Seydişehirli Mahmûd Es'ad Efendi 109, 113
 Sezgin, Fuad 75
 Sıffin sahrası 118
 Sicilya 15, 72
 Sihâbuddîn Mirzâ 23
 siyasi çatışmalar 118
 Sofiyye 128
 Souther, R.W. 20
 St. Jean Damescène 18
 St. Thomas 74
 Steinschneider, Moritz 19
 Sufyân-ı Sevrî 44, 124
 Suriye 32, 102, 131
 Suudi Arabistan 102
 Sünnet 32, 33, 34, 53, 58, 59, 62, 89, 95, 99, 108, 112, 116, 121, 122, 126, 127, 128, 156, 157
 Sünni: ~ dünya 75; ~ tabakat kitapları 121
 Süryani 29
 Süvari kuvveti 43

Ş

Şâfi'î 33, 59, 60
 şahid 25, 31, 48, 111, 118
 Şâkir Berki 62, 96
 şalvar 50
 Şam 119
 şer'i 34
 Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti 52
 şeriat 58, 80, 81, 94, 134, 135, 137, 144, 145
 Şeyhulislam Cemâluddin Efendi 132
 Şeyhulislam(lar) 44, 51, 68, 136, 170; ~'ın hal' fetvası 149; ~lık 144
 Şia dünyası 24
 Şihâbuddîn Mirzâ 22, 24
 Şii müslüman 25
 şirk 128

T

Taberî 123
 Tâbiî(ler) 60, 122, 116, 119; ~ âlimler 60
 Tabiun 115
 takbih 144
 takdir-i İlâhî 15
 taklid 77, 156
 takva 120
 Talha (Hz.) 36
 Tanrı 14
 Tanzimat 80; ~ devri 80; ~ Fermanı 77, 78; ~ kanunları 81; ~cılar 81; ~î Hayriye 77
 tarihçi 73, 124
 tarihî ibretler 40
 tasavvuf 34, 126, 127; ~i cereyanlar 126
 TBMM 52
 Tebe-i Tabiun 115
 tebliğ 92, 93, 155
 tedvin 32
 tefsir 40, 60
 tekfir 14, 124
 telgraf 138
 tenkidler 24, 80
 tesettür 26
 Teşkilât-ı Esâsiyye Kânûnu 52
 tevbe 124
 tevekkül 127, 128
 Tevfik Fikret 150
 Tevhid-i Tedrisat Kanunu 54
 Tevrat 25, 61
 Ticaret Kanunu 80
 Tiflisli 24
 toprak 22

Trablus 139
 Trabzon 169
 Tûfî 94
 Tuveys 120
 Türk(ler) 16, 20, 26, 52, 63, 74, 76, 79, 96, 115, 139, 162, 163, 164, 165; ~ Devleti 52; ~ Dil Kurumu 162; ~ halk ve klasik müzikleri 163; ~ ilahiyatçıları 76; ~ müzikisi 164; ~ Tarih Kurumu 20
 Türkçe 17, 21, 22, 24, 49, 75, 76, 79, 108, 131, 132, 155, 161
 Türkiye 9, 10, 19, 50, 52, 53, 54, 55, 64, 74, 76, 87, 89, 90, 96, 97, 135, 150, 153, 154, 162, 163, 164, 169; ~ Cumhuriyeti 19, 52, 87; ~li 120
 Türkmen 124

U

Ubeydullâh ibn Sureyc 120
 ud 120
 Urduca 24
 usûl 59, 82, 83, 88, 89
 uyku 159

Ü

ümmet 82, 99, 100, 101, 102, 104, 156; ~-i Muhammed 99; Bkz. Muhammed ümmeti
 Ürdün 102

V

Vahdetî 135, 136, 138, 147
 vaiz 50
 Vatikan 13, 14, 15, 18, 19

veli 67
 Velîd ibn Abdilmelik 119
 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 64
 Watt, Montgomery 15, 16, 170
 Wellhausen, J. 117

Y

yahudi(ler) 13, 15, 14, 19, 26, 29, 49, 67, 68, 72, 94, 100, 111
 yalan 36, 150
 Yargıtay 79
 Yassıada 113
 yazılı kaynaklar 10
 Yemen 102, 129
 Yeni Osmanlılar 80
 Yezîd 117, 120
 Yıldız Baykuşu 148
 Yunan 16; ~istan 133; ~lılar 72
 Yûsuf Abdurrezzâk 111
 Yûsuf Karadavî 37
 yüksek tahsilli hanım 48
 Yüksek Tedkikler Enstitüsü 102

Z

Zâviye 119
 Zehabî 124
 zekât 33
 Zekeriyya 128
 Zekî Velîdî 168
 Zeyd ibn Hârise 157
 Zeyneb (Hz.) 157
 zina 87, 108, 111, 112
 Ziya Gökalp 163
 Zuhri 60, 116, 119

İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 2

İslam dünyası, hemen her alanda geri kalmasının sorumlularını ararken haklı olarak dinini değil de kendisini sorumlu tuttu. Ne yazık ki müslümanları bu hâle getiren kültürün muhasebesini yapacak durumda olmadığı için bir sonuca varamadı. Hâlbuki bugünün müslümanlarının İslam'ı yeniden tanımaya ve yorumlamaya ihtiyaçları var. Bunu sağlıklı biçimde başarmak, kaynaklarımızı tenkidî bir yaklaşımla değerlendirmekle mümkün olacaktır.

"İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1" adlı eserin devamı niteliğindeki bu kitab, Hatiboğlu'nun farklı dönemlerdeki çalışmaları sırasında İslam'ın güncelliği ile ilgili dikkatini çeken konuları ele almaktadır.

Elinizdeki kitab, dinî kültürümüzün yeniden yorumlanmasıyla ilgili elli yıllık birikimi ihtiva etmektedir.

ISBN 978-605-5932-19-0

